فصوص اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمه الله

طبعة جديدة مصححة ملونة

مكتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول اكبري
عدد الصفحات : 144
السعر :-/65 روبية
الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء
اسم الناشر : مكتبة البشرى
جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)
Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان
الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738
الفاكس : +92-21-34023113
الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk
www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان +92-321-2196170
مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313
المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210
بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341,5557926
دار الإخلاص، نزد قصه خوانى بازار، پشاور. +92-91-2567539
مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. +92-333-7825484

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع صفحہ

مقدمہ

خطبہ ٥
کلمات عرب، فعل ٦
فعل ماضی ٧
معروف ومجہول ٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد ٩
اوزان صیغ، معروف ومجہول ١٠
اثبات فعل ماضی معروف ١١
اثبات فعل مضارع معروف ١٢
فعل مضارع نفی بـ "لن" ١٣
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد ١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ ١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ ١٥
لائے نہی ولام امر ١٦
امر، صیغ امر ١٧
مبنی ومعرب، مبنی اصل ١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر ١٩
انواع جامد ٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد ٢١
اوزان اکثریہ ٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ ٢٢
اسم مشتق ٢٣
اسم فاعل ٢٣
اسم مفعول ٢٤
اسم ظرف ٢٥
صفت مشبہ ٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم ٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم ٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد ٢٨

موضوع صفحہ
ابواب ثلاثی مجرد ٢٩
باب اول ٣٠
باب دوم ٣٠
باب سوم ٣١
باب چہارم ٣١
باب پنجم ٣١
باب ششم ٣١
ابواب رباعی مجرد ٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ ٣٣
باب اول ٣٣
باب دوم ٣٤
باب سوم ٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق ٣٤
ابواب باہمزہ وصل ٣٥
باب اول ٣٥
باب دوم ٣٥
باب سوم ٣٥
باب چہارم ٣٦
باب پنجم ٣٦
باب ششم ٣٦
باب ہفتم ٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل ٣٧
باب اول ٣٧
باب دوم ٣٨
باب سوم ٣٨
باب چہارم ٣٩
باب پنجم ٣٩
ابواب ملحق بہ رباعی ٤٠
باب اول ٤٠

موضوع صفحہ
باب دوم ٤١
باب سوم ٤١
باب چہارم ٤١
باب پنجم ٤١
باب ششم ٤١
باب ہفتم ٤١
ابواب ملحق بہ رباعی مزید ٤٢
باب اول ٤٢
باب دوم ٤٢
باب سوم ٤٣
باب چہارم ٤٣
باب پنجم ٤٣
باب ششم ٤٣
باب ہفتم ٤٣
ملحق بـ "احرنجم" ٤٤
باب اول ٤٤
باب دوم ٤٤

خاصیات ابواب

باب نصر ٤٥
ضرب ٤٦
حسب ٤٧
إفعال ٤٧
تفعیل ٤٩
تفعل ٥١
مفاعلة ٥٢
تفاعل ٥٢
افتعال ٥٣
استفعال ٥٣
انفعال ٥٤

موضوع صفحہ
افعیعال ٥٤
چہار اقسام ٥٥
صحیح، مہموز، معتل ٥٥
مثال، اجوف، ناقص ٥٦
مضاعف ٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی ٥٧
وجوہ تخفیف لفظ ٥٨
اسکان وتحریک ٥٨
اصول مہموز ٥٩
قانون بير وآمن ٥٩
قانون جاء وأئمة ٦٠
قانون مير وحوت ٦١
اصول معتل ٦٢
أجوه وإشاح وأدؤر ٦٢
قانون محاريب وقوول ٦٣
قانون أواصل وأول ٦٤
قانون قيل وبيع ٦٥
قانون قيم وقيام ٦٦
قانون قائل وبائع ٦٧
قانون يدعي ٦٨
قانون تلق وأدل ٦٩
قانون تقوى ودنيا ٧٠
اصول مضاعف ٧١
قانون مد ٧١
قانون فر ٧٢
شروط ادغام ٧٣
مخارج حروف ٧٤
مخرج حلق ٧٤
مخرج لام وراء ٧٥
صفات حروف ٧٦
مجہورہ مہموسہ ٧٦

موضوع صفحہ
ادغام متقاربین ٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت ٧٧
حروف حلقیہ ٧٨
قانون تائے افتعال ٧٩
قانون خصَّم وخِصَّم ٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل ٨١
اجتماع ساکنین ٨٢
قانون دواب وخاصة ٨٢
اصل در تحریک ساکن ٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ" ٨٤
وقف ٨٥
وجوہ اسکان آخر ٨٥
وقف عصا ورحی ٨٦
قانون هذا جُزْءٌ ٨٧
قانون إلام وغلامي ٨٨
امالہ ٨٩
موانع امالہ ٩٠
تثنیہ وجمع ٩٢
جمع صحیح ٩٢
جمع قلیل ٩٣
جمع کثیر ٩٤
جمع بواو ونون ١٠٢
جمع بالف وتاء ١٠٣
اسم جنس ١٠٤
تصغیر ١٠٥
تصغیر معرب ١٠٥
تصغیر ترخیم ١٠٩
تصغیر جمع کثیر ١١٠
تصغیر اشارات وموصولات ١١١
نسبت ١١٢
تعریف نسبت ١١٢

موضوع صفحہ
قانون ضربي وسيدي ١١٣
قانون فتوي ١١٥
قانون سقاية وحولايا ١١٦
قانون عدة وسه ١١٧
قانون مسجدي ١١٨
ابدال وحذف ١١٩
حروف ابدال ١١٩
الف وياء ١٢٠
واو ومیم ونون ١٢١
ہاء ولام ١٢٢
حروف زوائد ١٢٣
تعریف حروف زوائد ١٢٣
دلیل زیادتی حرف ١٢٤
زیادتی حرف تضعیف ١٢٧
زیادت غالب متعدد ١٢٨
ترجیح بشبہ ١٣٠
تمرین ١٣١
تعریف تمرین ١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف ١٣٢
بنائے جحنفل ١٣٣
بنائے اغدودن ١٣٤
قواعد خط ١٣٥
کتابت یاسین ١٣٥
کتابت اضربن ١٣٦
کتابت مؤجل وفئة ١٣٧
کتابت مستهزون ١٣٨
کتابت قر وبت ١٣٩
کتابت ال ١٤٠
کتابت مائتان ١٤١
کتابت أن ناصبہ ١٤٢

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِيْن والعَالِمِيْن……………………

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالى شأنه المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خودست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، واینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، ودر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، ودر بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغیرہ.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلاة على **رسُوْله** مُحَمَّد وّآله أجمعين.

بدان -**علّمك** الله تعالى- كه **كلمات عرب** سه قسم ست: **فعل واسم وحرف**. **فعل: كلمه** ايست **مبنی** برائے افهام معنی بايكے از ازمنهٔ ثلثه **ماضی وحال ومستقبل**، ....

الصلاة: گويند: مشترك لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائكه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طيور ووحوش تسبيح، والفش برائے تفخيم بواؤ نوشته ميشود. **رسوله:** وآن انسانيست كه مبعوث شود باكتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبليغ احكام. اگر گوئی: اين تعريف بر حضرت آدم عليه السلام صادق نمی آيد؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلكه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنكه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبليغ ست، وآں علت غائيست كه مقدم بر فعل باشد. ودرين تعريف وارد ميشود كه عدد كتب الٰہی يك صد وچہار ست، وعدد رسل سه صد وسيزده، پس چگونه بر ہر رسولے كتابے نازل شد؟ جوابش چنانكه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغيره مذكور ست آنكه كتاب نو باہر رسول ضرور نيست، جائز ست كه باچند رسول كتابے باشد كه ہرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گويا باہر يكے نازل شد، يامكرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول باكسی متعارف شد كه اول برو نازل گرديد. (كذا في النوادر وغيره)

علّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصيص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه ہيچ زبانے خالی ازين سه قسم نبود. **فعل:** بالكسر اسم مصدر بمعنی كردار، وبالفتح مصدر بمعنی كردن. **فعل كلمه:** [تقديمش بنا بر كثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصريف.] اگر گوئی: قيد مستقل از تعريف فعل چرا حذف كرد؟ گويم: تا وارد نشود كه فعل مركب ست از نسبت غير مستقله وحدث مستقل، ومركب از مستقل، وغير آں غير مستقل باشد اگرچه جوابش ہم ممكن بود. (نوادر الوصول) **مبنی:** ای موضوع پس افعالے كه در استعمال زمانه ازانہا دور شده داخل باشد، واسمائيكه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای يكے مخصوص از ازمنهٔ سه گانه دراں يافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت ميكند در ماضی باشد يا حال يا استقبال، وہمچنين لفظ ماضی وغيره وارد نيست؛ زيراكه مراد از فہم زمانه بہيئات لفظ ست نه بمادهٔ آں، وہمچنين مضارع كه دراں دو زمانه است؛ چراكه حقيقة دلالتش على الاختلاف بر يك زمانه است، وبنا بر اشتراك بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نيست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح اللّٰہ کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل،** نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**........................

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمي مثلث السين واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذهبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، ودر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ دریںجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس دریںجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر درزمان **حال** یا استقبال. وامر: **فعلے ست** موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای **فعلے** که منسوب **بفاعل جلی** یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوه بمعنی أتوجع که اسم فعل ست خارج شد. **موضوع**: خارج شد ازین قید صیغه مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا که دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چون یكاد.

در زمان حال: بدانکه مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوه بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: در زمانه حال یا استقبال وهم از قول او در معنی يفتح: می کشاید یاخواهد کشاد ثابت نمی شود که نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست که برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعليك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را که معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعارا شامل خواهد بود. ومراد از پیدا کردن عامست که بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ ﴾ (الأنعام: ٧٢) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ٢) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکه تهدید محض بود، مثل: ﴿ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانه سکوت کرد اگرچه زمانه استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکه در اندک تأمل ظاهر می شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفيه تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نه شود. **ماضی ومضارع**: نه امر؛ زیراکه امر مجهول نیاید، وآنکه مجهول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشية) **معروف**: که شناخته شده است بسبب بودن فاعل آں مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست که حدث بدو قائم باشد، برابر ست که صادر هم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانه مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی که گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: که فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی که حدث باشد؛ تا فاعل صفات رانیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله و يخلق، ومجهول كه چناں نبود،** نحو: خُلِقَ العالم ويخلق. **وہر یکۓ ماضی ومضارع، وہر یکۓ معروف ومجہول می آید بر اوزان مختلفه. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات قرار داده اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمه را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست که در جمیع متصرفات کلمه یافته شود ودر موازنه برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد** ....

خلق الله: بعید نیست که در ایراد ایں ماده مثال تنبیه باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقه دہریه که قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفه که بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چه در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم که مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزله که بنده را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیه داشته باشد چه نزد ایشاں ہم خلق بعضے افعال به بنده منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکه بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفه: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیه وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیره، نه باعتبار اختلاف حرکات عین کلمه؛ زیراکه ایں اختلاف در مجہول صورت نه بندد. (نوادر الوصول) **قرار داده اند:** بایں طور که آنچه مقابل یکے ازیں سه افتد اصلے ست، وہر چه بعینه در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمه: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلاکه در متصرفات ایں باب یافته میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنه:** این تعریف مشہور ست که مصنف ازاں عدول نموده حکم حرف اصلی قرار داد بدو جه، یکے: آنکه باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۀ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابله موقوف بر اصالت، ودوم: آنکه صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیراکه یکے بمقابلۀ عین ودیگر بمقابلۀ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ که در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کرده است، ویک حرف لا جرم بمقابله یکے خواہد بود، بخلاف قوم که تعریف حروف اصلیه کرده اند، پس واؤ در انجا مے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جمله را برائے ارتباط کلام مابعد که بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند که ایں کلام جداگانه است. یعنی آنکه در مقابلۀ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکه در وزن وموزون بعینه باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد به تبعیت، پس اصطلح بر وزن افتعل باشد نه افطعل، وصرف وجلبب بر وزن فعل وفعلل ست نه فعرل ونه فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وهریک معروف ومجهول. بر دو گونه است: اثبات ونفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود که هریک ماضی ومضارع. بر هیژده صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی. بر سیزده آید، سه مشترک وباقی خاص، ومضارع. بر یازده، چهار مشترک وباقی خاص، چنانچه خواهی دانست. اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغ: [از الصیغة هیئة تحصل للفعل بسبب نسبته الی الضمیر. (یحیی)] در اصل صوغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوته گداختن، ودر اصطلاح هیئت عارض بمادۂ کلمه، واین تعریف اولی ست از مشهور که هیئة الحروف مع الحرکات والسکنات؛ زیرا که بر قِ امر، وضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشهور چه قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نه دارد، واگرچه جوابش بتکلف داده اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه دلالت دارد بر فاعلها، وقیاس آنست که عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد وتثنیه وجمع بود، وهمچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، وهمین قدر مخاطب ومتکلم را تا بضرب شش در سه هیژده صیغه بیرون آید. **سیزده:** شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سه مشترک: یعنی فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبه، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیه وجمع آں. وعلت اشتراک آنکه چون متکلم نزد شنونده روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد، لهذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، وهمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بود ش در پرده وجه امتیازی نیست لهذا یک صیغه دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نه رفتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل ست. (یحیی) **چهار مشترک:** [تفعل در حاضر وغائبه، وتفعلان در تثنیه غائب، حاضر وحاضره، ونفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیه وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد ودر ماضی سه؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی، چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شده، دریں دو صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان وصیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" درآرے **نفی ماضی معروف** گردد، نحو: ما فَعُلَ ولاَ فَعِلَ آہ. بدانکہ ....

فعل. ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فعلا فعلُوْا** چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فعلْن**: نون درآں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات درآنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحدست لازم نیاید. (یحیی)

فعلَت. ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریںجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیارست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور عبي)

فعلتما فعلتُمْ ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم . **فعلْتُ** [تثنیہ دریںجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فعلْنا: نون دریںجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **'ما' یا 'لا'** برائے دخول 'لا' بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فلا صدّق ولا صلّى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فلا اقتحم العقبة﴾ (البلد ١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير لعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعدنّهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ'لا' منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از **معروفست**، **اول آنرا ضم** ده، و **ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود** نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکه علامت مضارع چہار حرف **أتين** ست که دراولش جاگیرد، الف دریک صیغه ہمچوں نون، ویادرچہار، وتادرپنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفعَلُ	**يفْعلاَن**	يَفْعلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلاَنِ	يَفْعَلْنَ	تَفعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثه درعین چوں علامات مضارع راضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمه مشتقات بلا واسطه مصدر ست اما مصنف دریجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف دریجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکه تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیرآں اکتفاء بذکر امثله کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی به تکلف نمانده. (نوادر الوصول) **اگر نبود**: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل. درلغت جدا کردن، ودر اصطلاح پاره مسائل که مغائر باشد احکام آنہا به نسبت ما قبل. (یحیی) اتین. صیغه جمع مؤنث غائب ماضی ست از اتی یاتی آمدند آں زناں. **در اولش الخ**: زیراکه اگر یاء رادرآخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگرالف ونون وتاء رامے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

یفعلُ میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد درزمنهٔ حال یا استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

یفعلان: بدانکه اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں دراوں زیادت ازاں شده بود لہذا نون راکه از حروف زیادت ست، وبحروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیه کسره دادند: لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیه، وگاہے نون تثنیه را فتحه وضمه ہم دہند چنانکه [illegible] (أحقاف ١٧) بفتح نون و [illegible] (یوسف ٣٧) بضم آں درقراءت شاذه آمده است. **بحرکات ثلثه**: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکه موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منه)

وبما قبل آخر فتحہ مضارع مجہول شود نحو: یفعل آہ **کلمہ ما ولا تغیرے** در لفظ **مضارع** ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، ومسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ **نون اعرابی** یابد بیگنند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلَا	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمہ 'لا' قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول 'لا' بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے الخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول 'ما' و 'لا' بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول 'لا' بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست: لقولہ تعالى: ○وَلَا أَقُوْلُ لَكُمْ عِنْدِيْ خَزَائِنُ اللّٰهِ○ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست: لقولہ تعالى: ○لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُوْنَ○ (الكافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل الخ: در معنی 'لن' سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است: لہٰذا نفی رؤیت کردہ اند: زیرا کہ حق تعالی ○لَنْ تَرَانِيْ○ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، وبنا برایں قول تناقض لازم می آید در مثل قولہ تعالى: ○لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِيْنَ حَتّٰى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوْسٰى○ (طٰه: ۹۱) چراکہ "لن" تابید می خواہد و 'حتى' تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضیش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآں شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قولہ تعالى: ○فَلَنْ أَكُوْنَ ظَهِيْرًا لِّلْمُجْرِمِيْنَ○ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، واین سوائے نون جمع مؤنث. بیگنند: ازانکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و"لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّٰی بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف **علت نبود**، **اگر بود** بیگند، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابی را **بیندازد** نحو: لم یفعل آه، چوں نون ثقیلہ در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں نخواند آں یکبارد در آری **نون اعرابی را** حذف کنی، وواؤ جمع را کہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آں مکسور ست **بیگنی**، ....

مسمّی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے کتاب 'خصائص' است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد بہذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد از می ست، کعلم الفقہ وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ 'إن' شرطیہ کہ اصل ست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ إن جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود**: ای اگر واؤ ویاء والف بود بیگند: چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم برو آمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ بحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با 'لم' إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع**: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را**: چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واؤ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واؤ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ، تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واؤ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواؤ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواؤ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تماداّ الثوب. (رضي)

وبعد نون فاعل **الف فاصل** در آری، وما قبل **نون ثقیله** در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر **مضموم**، ودر واحد مؤنث حاضر **مکسور**، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله **مکسور باشد** اگر پس الف افتد (غائب باشد یا مخاطب)، **وگرنہ مفتوح** (ای مفتوح باشد) چنانچہ لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	**لَتَفْعَلَنَّ**	**لَتَفْعَلَانِّ**	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه **حکم** نون ثقیلہ دارد. . . . .

الف فاصل: تا اجتماع سہ نون زائد کہ مستکرہ است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سہ نون در یکونّ وچہار نون در یمننّ زیرا کہ در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیلہ**: بدانکہ دخول این نون اکثر واشہر بر مستقبلے ست کہ دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، ودر مستقبلے کہ خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکہ بیاید بر اول فعل چیزیکہ دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائدہ برائے توطیہ، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واوٗ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را کہ واوش از جہت ضمہ ما قبل در ہیچ افتادہ باشد، وواحد مؤنث حاضرے را کہ یائش از جہت کسرہ ما قبل ساقط شدہ باشد، وجمعے را کہ ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را کہ ما قبل یائش مفتوح باشد؛ چہ در صورت اول ضمہ وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واوٗ ویء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واوٗ ویء را حرکت ضمہ وکسرہ دادہ شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے بانون ثقیلہ تثنیہ در زیادت بعد الف، ووجہ کسرہ نون تثنیہ بالا گذشت.

وگرنہ مفتوح: ازانکہ خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ** ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد، یا کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر **لَتَفْعَلَانِّ** صیغہ تثنیہ مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل کہ بقولش تاکید ثقیلہ ابلغ است از تاکید خفیفہ بدلیل قولہ تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ الصّٰغِرِيْنَ﴾ (یوسف ۳۲)؛ زیرا کہ زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیہ السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیہ السلام. (نوادر الوصول)

جزآنکه خودش ساکن ست، وجائیکه پیش از ثقیله الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول

لَیفْعَلَنْ	لَیُفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتفعلُنْ	لتفعلِنْ	لَأَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنی منع** گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی هم نون ثقیله وخفیفه بطوریکه دانستی در آر. لام مکسور که آں را **لام امر** خوانند ....

وجائیکه: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حده، لیکن یونس وکوفیین بهر دو لحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وهمیں ست مروی از یونس، وجوب میدهد از التقاء ساکنین باینکه الف واقعه قبل ایں نون بمنزله حرکت ست؛ چراکه در آں مده است.

وازینجا ست قراءة نافع: ﴿ومحیای﴾ (الانعام: ١٦٢) وقولهم: التقت حلقتا البطان: ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسره از جهت التقائے ساکنین، وبریں وجه حمل کرده شد قوله تعالی: ﴿ولا تتبعان﴾ (یونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکه هر یک از خفیفه وثقیله نزد سیبویه اصل ست برأسه، ونزد کوفیین ثقیله اصل ست. (رضي)

لیفْعلنْ: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد یا، کرده خواهد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول. **لتفْعلنْ**: صیغهٔ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لتفْعلُنْ**: باسقاط صیغهٔ تثنیه وجمع مؤنث غائب از جهت الف، واسقاط صیغهٔ تثنیه مذکر حاضر نیز از جهت الف.

لتفْعلِنْ: باسقاط صیغهٔ تثنیه وجمع مؤنث حاضر از جهت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّی به نہی شده با آنکه نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کي که آں نیز مکسور باشد (نوادر الوصول)] ابن هشام در مغنی می آرد که ایں لام بعد واو وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفین وقالون وبزی، وگاہے بقرینه در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافاً للمبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها … تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ بدں بجائے تسدن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند: لہذا امر را مبنی کردند، وکوفین چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم' تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ 'فبذلك فلتفرحوا" آمدہ (رضی)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول درآید نزد بصریین. **لیفعل**: ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہذا ہمہ را دریک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ**: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا **بیفگنی**، پس اگر مابعدش **ساکن** بود بجایش **ہمزۂ وصل** مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودر آخرآں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنحیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف **مبنی اصل** ....

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ مے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ در حمسہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکم وتکم، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل مے افتد، پس اعتبار رانشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تعدُ عدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل**: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ براسم آید یا بر فعل وحرف ازانجا کہ حرف مبنی ست واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، ووجہ دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُنصر، ودر غیر آں، مثل. اُقتُدِر ماضی مجہول: تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في "نرصي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، چو. اُنصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولا جرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ وبہذا در حروف ہجی مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود راباہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".

مبنی اصل: [نزد جمہور: زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو: ضرب زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: **مصدر اسمے کہ** ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنائش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: يا زيد! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) **آخر وے**: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: يحتمل کہ 'من' مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعویت. **متمکن**: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب كما في 'الصحاح' نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغير أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زيد کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صهٍ ومهٍ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حينئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی. لانتفائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) **کسرہ وتنوین**: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے **مصوغ** از **مصدر** باحداث
ساخته شده
هیئتے ومعنی **بابقائے** ماده ومعنی آں كصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد که نه مصدر
جمع آنیه بمعنی ظرف زیور از نقره
ونه مشتق از وست **بر سه وجه** ست: **ثلاثی** که درو سه حرف اصلی بود، ورباعی که درو چهار حرف
اگرچه زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی که درو پنج حرف اصلی باشد وهریک دو قسم است: مجرد که درو حرف زائده
ای ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنها از زائد
نبود، چوں: **فرس**..

ماخذ **فعل** إلخ. [احتراز ست از ضاربة ومضروبة.] حقیقة جائیکه **فعل** باشد، یا تقدیرا جائیکه **فعل** را ازو مطلقا بنا نکرده باشند، مثل أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که فعلش نیامده. ومراد از **فعل** اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلا که ماخذ جعلی برائے البن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشهور ست که مصنف ازاں عدول کرده حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکه بر لفظ عس بمعنی گردن، ونفسه بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکه اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سه قسم ست: زیراکه ایں تغیر یا به تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق. یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآں را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دریں جا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازاں آنچه از مصدر نیاید چوں ذہب ماخوذ از ذہب که اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے. [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر] احتراز ست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر

الحلي: بروزن ذي أصله حُلُويٌ، بود بقاعده مرمي حلي شد. بر سه وجه: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نه مطلق اسم معرب را؛ زیراکه مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی هم باشد، چوں: کاف خطاب ومن ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسما مبنی ست وانجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، وضم اول از تغیرات نسبت ست، وهمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعه وخمسه نه منسوب به ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکه بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا ماده، كذا في "القاموس".

و **جَعْفَر** و **فَرَزدق** ومزید کہ درو زائد ہم بود، چوں: جِمَار و قِنْفَخر و حُزَعْبِیْلٌ، **زیادتی** اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہرپر، وبمعنی ناقہ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری کہ زر جعفري منسوب بادست، وآنچہ بمعنی خربزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی**: بدانکہ ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت ے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایعنی سلامت وخصوص رامثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بداں افزایند، وایں محض تکلف ست.

ہٰذا عند الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست هذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - عمر الله دبوهم - در شرح ایں لفظ تاویے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)

فعل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ص. **فعلہ**: بالفتح، نحو: رحمۃ مہربانی کردن، از س.

فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، از ن. **فُعلة**: بالضم، نحو: کدرۃ غبرآلود شدن، از س.

فعل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فعلة**: بفتح وکسر، نحو: سرقۃ دزدیدن، از ض **فعل**: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فعل: بالضم والفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، از ض. **فعال**: بالفتح، نحو: ذہاب رفتن، از ف. **فعال**: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. **فُعال**: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فعالة**: بالفتح، نحو: زہادۃ پرہیز کار شدن، از س. **فعالة**: بالکسر، نحو: درایۃ دریافتن، از ض. **فُعالة**: بالضم، نحو: نعایۃ جستن، از ض.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَبة	مَفْعِلة	فَعْلى
فِعْلى	فُعْلى	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فعَالِيَة	فعْلُوْلة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز

یعنی فتحہ

آن و للمبالغة تَفْعَال وفعّيلى وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتى وتِفعّال.........................

فعيل نحو: وميض درخشيدن برق، ازض. **فعيلة** نحو: قطيعة بريدن از خويش، از ف. **فعول** بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. **فعولة**: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، ازس.

مفعل نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، يا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوي خواندن از نصر، وذکری ياد کردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، وليان، أصله لويان واو يا شد ودر يا ادغام يافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بهره ماندن از ضرب، وغفران بخشيدن از ضرب، وکراهة ناخوش شدن از سمع، وقيلولة در نيمروز خفتن از ضرب.

فعلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، از نصر. **مفعول** نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، از ض.

فعول نحو: قبول پذيرفتن، از س. **مفعلة** نحو: مملكة مالک شدن، از ض. **فعولة** نحو: جبورة تکبر کردن، از ن

فعلاء: نحو: رغباء خواهش کردن، از س.

فيعلولة نحو: كينونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وكوفيان كونونة بضم فاء کلمه بود، ضمهٔ فا بفتحه بدل کردند تا بهمه مصادر ذوات الياء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان واو را بيا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او واین تکلف محض ست، وسیبویه وبصریان گویند: اصل آن کیونونة بفتح عین ست، واو بقاعدهٔ مرمي يا شد ودر يا ادغام يافت، پس ازان يائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضي گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه ومصادر آیا منسبت ست؟ واین مسلک زمخشری ست، وبهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، وسیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تفعال: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. **فعّيلى**: نحو. دليلى بسیار راه نمودن، از نصر

فعلوت نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، از س. **فعلوتى** نحو: رغبوتى بسیار خواهش کردن، از سمع

تفعّال: نحو: تقطاع بکسر تين وتشديد طاء بسیار بریدن، از منع.

وغیرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **كفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، **واسم مشتق شش نوع است:**

ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْن	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَّال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفْعِيْل**	**فِعِّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**

عیرها چوں: كدب بالكسر وتشدید ذال، وعبی وعبة بضمتین وتشدید یاء، وعبی بکسرتین وتشدید، وساكوبة بضم کاف، وكبرياء بالكسر وکسر راء، وعنواء بر وزن عمداء از حد گزشتن، والعوبة بضم ہمزہ وعین مہملہ بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مفْعل: بکسر عین وفتح آں. (نوادر الأصول) **كفَعْلَة إلخ:**

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزیکه در وصفت حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در ووصف زدن حادث شده. (منه)]بدانکه صرفیان از مصدر واسم فاعل وغیرہ بحیثیت اشتقاق وتعداد صیغ وجزآں بحث می کنند، ونحویان از حیثیت عمل لہنا.

فاعل برائے مذکر وگاہے برائے مؤنث آید، چوں: حائض وطالق کہ اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق و نساء حائض نزد سیبویہ، وخلیل گوید: کہ اسم فاعل نیستند بلکہ ایں اشتقاق از حیض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی دو طلاق ودو حیض باشد، وکوفیاں گویند: تاء دریںہا مقدر ست بجہت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد میکند آنرا امرأة حاملة ومرضعة کہ باعدم لبس تاء مقدر نیست. **فعل** نحو: حذر بسیار پرہیزگار، از علم.

فعولٌ نحو: ضروب بسیار زننده. **فعّال:** نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. **فُعّال.** نحو: ضُرّاب بسیار زننده.

مفعل نحو: مجرم ومجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. **مفعيل** نحو: منطيق بسيار گو، از ضرب.

فعّيل نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. **فُعلة** نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. **فُعل** نحو: قلب بسيار دان بتقلیبات امور ارض.

---

[1] نحو عليم بسيار دان.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة.**

برائے زیادت در مبالغه

و **اسم مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ	مَفْعُوْلَانِ	مَفْعُوْلُوْنَ	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلَتَانِ	مَفْعُوْلَاتٌ

وفَعُولٌ و **فعيل** و **فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفعل وفاعل.

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفعَال**، وقلّ فعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامه بسیار بسیار داننده از علم. فروقه بسیار جدا کننده از علم. مجزامه بسیار برنده از حس.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزیکه بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضمه علامت مضارع بودے میدادند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحه هم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمه دادند، و بجهت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیه بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونه ذهب مجهول. (شرح صراح، رضی)

فعیل جریح بمعنی مجروح. فُعله چوں: ضحکة آنکه برو خندند. فعل نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست که اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسے که متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

میزانه نه گفت: میزانه منه؛ زیراکه افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل دراں بزیادت لفظ أکثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا و أشد استخراجا، و همچنیں از لون وعیب و برائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکه ساخته شود از فعل برائے آله. (شرح الأصول)

مفعل مفعله چوں: مخيط آله دوختن، ومفرقة آله جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مفعال بکسر فا، چوں: مخياط آله دوختن. مفاعل جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کرده شده.

مَفَاعِيْلُ ومَعَائِل، وشذّ مُدُقّ ومُنخُلٌ.

واسم ظرف، ورنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبه، أوزانها منه:

فَعْل	**فِعْل**	**فُعْل**	**فَعَل**	**فَعِل**	**فَعُل**	**فِعَل**
فِعِل	فُعَّل	فُعُل	أَفعَل[1]	**فاعِل**	فَيعِل[2]	**فَعال**

مفاعیل جمع مفعال، چون: مفاتیح جمع مفتاح. شذ مُدُقّ بمعنی کوبه، ومنخل بمعنی پرویزن، همچنین مسعط ومدهن همه بروزن منخل، ومکحلة ومحرضة بروزن منخلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمه دان وآله صاف کردن گیاه اشنان، وسیبویه گفته: این الفاظ اسمائے آں ظروف ست نه اسم آله، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف هم در اصول همین را اختیار کرده.

منخل [ای غربال آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] وملحق ست به اسم آله وزن فعول بالفتح چون: وقود آنچه بآں آتش کنند، وقیوء آنچه بآں قے کنند. (شرح الأصول) مفعَل مفعِل یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومدب، ومفعل بکسر عین وقتیکه مضارع مکسور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منه)

صفت مشبه: ای لفظے که دلالت کند بر چیزیکه در وصفت ثابت باشد نه حادث، چون: حسن ای شخصیکه در نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزیکه در وصفت حادث شده باشد، چون: ضارب یعنی کسیکه در وصفت زدن حادث شده. (منه)

فعل بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. فعل بالکسر، نحو: صفر خالی، از س. فعل بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فعل نحو: حسن نیکو، از ك. فعل خشن درشت از ك. فعِل ندِس زیرک، از ع.
فعِل ربة پراگنده. فعّل سرّ کوتاه وزن فربه. فاعل، نحو: کابر بزرگ، از ك. فعال، نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جید وازن.

فعال	فُعَال	فعّال	فُعّال	فِعیل	فعُول	فعْلی[2]
فُعْلی[3]	فعلی	فعْلان[4]	فُعْلان	فعلان	فعلاء[5]	فُعلاء

وغیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فلس[6]	فَرَسٌ[7]	کتفٌ[8]	عضد[9]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعال:** [نحو: کُبار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فعّال [نحو: وصال بسیار بے طاقت.] نحو: کُبّار بزرگ، ازك. **فعیل** نحو: کریم.

فعلی نحو: جمزی مادهٔ خر جهنده از سایهٔ خود بسبب نشاط (صراح). صاحب صحاح و قاموس آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط ست؛ زیرا که وقری بمعنی شبان گله گوسفند، وجمزی خر شتاب رفتار، وقصمی بمعنی مرد کثیر سکح آمده است، که ذکره سفیان، بلکه حمری را نیز هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برهنه، ازعلم. **فعلان:** نحو: حیوان، از س.

فُعلاء: نحو: عشراء ماده شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك نحو قدوس وقاموس ومسکین ومسح (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازده بود بضرب سه حالت فا در چار حالت عین، لیکن فِعُل بضم فا وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروك شده، وفِعِل منقول ست، وحبك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فُعِل بضم فا وکسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاهی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: ذوف [2] نحو: عطشی. [3] نحو: حبلی ازس. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.

[7] اسپ [8] شانه. [9] بازو.

عنبٌ	إبلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، وور **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، وور عَضُد، عضْد، وور إبلٌ إبْلٌ، وور **قُفْل** قُفُل وور عُنُق عُنْق.

بروزن حبر بروزن فلس کفلس کنحو

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُحذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویه جز ایں لفظ نیامده، واخفش بلز براں افزوده، وابن حاجب هم بداں رفته، ورضي وغیره حبر وبطل وبلص وإطل وإبد نیز اضافه کرده اند. صرد: جانوریست بزرگ سر که گنجشکان را شکار کند، وگویند که اول طائرے ست که روزه داشت برائے خدا. عنق: گردن وجماعت مردمان در وے. (شرح الأصول) رواست: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را وور دو حرف از دو کلمه، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، وور کرم کرْم، وور ضرب مجهول ضرْب. وهمچنیں در یصعق بکسر لام یصعْق بسکون آں، وور درك منصحا بکسر فا وسکون آں، وهو ووهي وهْو وهْي وفیصرب بجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیه جائز است مثل فرس بسکون واو فتحه را هم، وبصریاں گویند: هر لغتے که مفتوح العین آمده است لخفّت برأسه، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در هیچ لغت تسکین نیامده، ازانکه فتحه خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) در فخذ ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکه عینش حرف حلق نباشد.

در فعل: بدانکه نزد اخفش وعیسی بن عمر وور فعل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست که عین را ضمه دهند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشاں تخفیف به تسکین مطلوب ست همچنیں اتباع وتناسب نیز مطلوب ومهم ست، ولهذا ور دي وفسي فاء کلمه را کسره دادند ومتی بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في شرح الأصول. برثن: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سه ماشه وچهار جو از نقره، کذا في "الریاض". قمطر: آنچه دراں کتاب نگاه دارند. جحذب: بدانکه پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحدب بالضمه وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزوده، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تحب ورقع روایت کرده، وضم ثالث درین هر دو اگرچه مشهور ست، لیکن روایت ثقه رد نتواں کرد، وهم در فعدد وفعال وسودد وعوطط —

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجَل[۱]	قُذعمل	جَحْمَرِش[۲]	قِرطعب[۳]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غضْرفُوط[۴]	خُزَعبیل[۵]	قِرطَبُوس[۶]	قبعثری[۷]	خَندریس[۸]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او..

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود. الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید راسہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشت دو چند مثال براں افزودہ

قرطبوس وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغت معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قصربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرصوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل. پیش ازیں در تقسیم جامد حاں مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود، بہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصریین، بدا الکوفیة یقولون: إن الحروف الأصلیة في الکلمة مطلق ثلاثة، والزائد عنها زائد، لا أنها رباعیة وخماسیة مجردة. (یحیی) رباعی: نہ خماسی: زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہر گاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (نور علی)

درو یا در ماضی الخ. مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

---

۱ بہی. ۲ پیرزن. ۳ شئ قلیل. ۴ ہندی بامنی. ۵ چیزے باطل. ۶ بلاد ناقۂ بزرگ.
۷ شتر فربہ. ۸ شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در و سه حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد وزائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی وزیاده بود، وزیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست: ……………………

= وکلمهٔ "یا" برائے منع خلوست، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکه ثلاثی نزد اہل فن آنکه در و سه حرف اصلی باشد، ومجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، ومزید آنکه در و زائد هم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچه آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصهٔ تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلا باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، وایں تعریف بر مجموع باب بهمه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغهائے باب باعتبار آں ست که صیغهٔ ایست از صیغهائے باب آرے، ایں قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر. بالجملة: مصنف برائے ورود ایں همه برین تعریف لفظ "در و" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چوں: بعثر ومبعثر وبعثرة. لایتجاوز ستا [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسه نحو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچه عقلانه میشدند از ضرب حرکات سه گانهٔ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد، لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تا شبهٔ خروج از کسره بضمه وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید

وبدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، وجمله مشتقاتش که باهم مناسبت لفظی ومعنوی داشته باشند، واصل در سبتش مصدر ست، لهذا صیغهائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، **الأمر**: إِضْرِبْ، والنهي:
مصدر معروف مصدر مجهول
لَا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
بكسر عين جمع مضرب ومضربة
جمعها: مضاربُ ومضاريبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

باب دوم: فعل يفعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نصر ينْصُرُ نصْراً ناصرٌ، نُصر يُنْصرُ نصْراً منْصُوْرٌ، **انْصُرْ منْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لہذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ینصر یا فتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا ازیرکہ کسرہ در عین مضارع اصل است باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند باینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نص نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار است در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز است شنیدہ باشند یا نہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل است.

ضرب يضربُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ فہو ضارب، ومفعول را بلفظ فذاک مضروب، ودر امر وغیرہ لفظ منہ ذکر کنند تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنیں واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است. وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ (شرح نوادر الوصول) وشرح یحییٰ بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضربا: وفي نسخ مصدرا. الضرب: زدن، ودر زمین رفتن بطلب روزی، وید داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **أنْصُر**: گاہے بضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

منْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ يَفْعَلُ**، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چهارم: **فَعَلَ يَفْعَلُ**، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکه رواست **تسکین عین** فعِلَ وفُعِل، ودر شهد **شَهْد شِهْد**.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فضِل يَفْضُل از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛ ....

فعل یفعل. بر فتح مقدم کرد؛ زیراکه از ام الأبواب است. مسمع دریں جا بلحاظ شدت اختصار ظرف امر وظرف وآله وصیغ مجهول ہمہ ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. فعل یفعل مقدم کرد بر کرم؛ زیراکه فتحه از ضمه اخف است.

کرما بالتحریک جوانمردی ومردی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین. یعنی تسکین عین ماضی مکسور معلوم یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم ونعم وبیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. شهد: بکسر فا وسکون عین، ودر ہمیں لغت ست نعم وبئس، سیبویه گفته، تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شهد بکسر فاء از اتباع عین.

حسبانا بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم وبکسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سه بالکسر از نصر آمده است. کذا في "الصحاح" و"القاموس"، وگفته اند که صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده ودر قرآن مجید ہمچنیں ست.

اما فضل یفضل [از ہمه مؤخر نمود؛ زیراکه بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص ومضاعف درین ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچه دانستی.

ورباعی مجرد را یک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضِل یفضُل وکاد یکود یافته شد. وحاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض لغت عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، مستمع فضِل ماضیش از علم ومضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهمید (نوادر الوصول)

ولهذا کدن: زیراکه در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسرۂ عین را بفاء دهند برائے دلالت بر کسرۂ عین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف واو شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، واستعمالا برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، وبعضے صرفیین کاف را مضموم یافتند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسرۂ کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چهار حالت فاء در چهار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزده در چهار حالت لام اول شصت وچهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکه اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغه است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هرگاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیراکه چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست! یا آنکه در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید هم درین صورت یکجا می شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلَالاً وفَعْلَالاً و**فَعْلَلى** و**فُعْلُلَاء**. و **مصدر رباعی** وثلاثی **مزید** بر **مفعول** وے

چوں دحراج چوں زلزال

نیز می آید. ورباعی مزید را **سه باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو با ہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکه اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی که مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرة چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان که می آید **فعللی** چوں: قهقری: قدم بقدم باز آمدن. **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیه در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید که قبل حرف آخر ماضی الف زیاده کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسره ده، چنانچه از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فیعال، واز فعل فعال بناکنی، واگر سه حرف متحرک باشد اول وثالث را کسره ده اگر ساکن در میان آنها ست، ورنه اولین را، پس در تفعل واستفعل وافتعل وانفعل وافعال که اصل شان افعلل وافعالل بوده است انفعال واستفعال وافتعال وافعلال وافعیلال گوئی. اما اشهر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعل برخلاف قیاس مذکور تفعیل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچه در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمده است مخفف فیعال است بر سه وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطه توہم نکند که مصدر از فعل مشتق است، بلکه ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے که قبل از مصدر فعل را دانسته باشد، كذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سه باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (حبی)

تسربله: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را درینجا بر مقایسه گذاشته، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کرده، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً، الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِرٌ، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَرٍ، اِقشعرَّ اِقْشَعْرِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْنَةٌ.
كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: **ملحق** و **مطلق**، مطلق دو قسم ست: یکے آنکه درو یا در ماضی او . . . .

اقشعرر: بفک ادغام وسکون آخر. فائده: بدانکه نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ ہٰذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست؛ ازانکه حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، ونزد بنی تمیم ضابطه در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره وفتحه، واگر مضموم العین ست بضمه نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدها، وقراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالیٰ: [illegible] (بقرة ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ۷۵) بالفك.

ہٰذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسره وفتحه در امر ذکر کرده، ولغت ثالث یعنی ضمه حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست درینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) مطلق: ازان که خالی ست از قید الحاق. (یحیی)

درو یا در ماضی: [چوں: احتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرة اگرچه درینها ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی اینها ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: **افتعال:**

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً [1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: **انفعال:**

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (بوادر الوصول) نبود: یعنی در وے در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: ادارک واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل. وبعضے اِفْعَالّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: ازيانّ أي حسن وافوعل چوں: اکوھد کاقشعر از کہد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی. وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، كذا في "شرح الأصول" وغيره.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالى در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (بوادر الوصول) انفعال: ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، يقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	یَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	یُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشَوْشَنَ	**یَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِیْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	یُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعلوّاطا: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کما في القاموس، وآنچہ در نسخ مستعملہ مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر صحاح گفتہ واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعلنواط نیز آید، کما في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

یخشوشن: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: یحتسب ویستنصر، وإلا از باب تفعل وتفاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید حصمہ یحصمہ کہ ماخوذ ست از حصمہ، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ماضیش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج، ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در آنہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، وإلا حذف کنند، چوں: یدہام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخشوشن: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہمہ ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واحتسب، واگر ہیچ یکے ازیں ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: اُکرم ودحرج وقوتل وحصر، وشامل ترا ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	یَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمُرَّ
یُحْمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	یَدْهَامُّ	**اِدْهِیْمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
یُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکه در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَکْرَمَ	یُکْرِمُ	**إکْرَاماً**[1]	**مُکْرِمٌ**	أُکْرِمَ	یُکْرَمُ	**مُکْرَمٌ**

احمرّ: بدانکه ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وتفاعل وافعل که فرع آنہا ست نبود، وادغام احمر وحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ادعوی و دعاوی که واوِ دومش مبدل بیا شد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیره، وازینجا پی بری که ادغام اصلی در لام کلمه نشود. **محمرّ:** اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **ادهیماما:** سیاه شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن ٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب الخ:** کثیر را تابع واحد کردند نه بالعکس؛ چراکه دران فائده تخفیف حاصل ست نه در عکس آن. **إكراما:** میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة وفعال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف همزة من الأول وبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح ١٧) وشارح تسهیل گوید: که حق آنست که گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است که مقارن فعل إفعال شده، واگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسره دهند؛ تا کسره دلالت می کرد بر حذف همزه، وظاہر کلام سیبویه آنست که نبات اسم ست که قائم مقام مصدر شد. (نور الوصول)

مُکرِمٌ: بکسر را، اسم فاعل، بدانکه آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ویافع ووارق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند مفعم ومسهب ومحصن، وبر مفعول، مثل: منتوج، نه منتج چنانکه مشتہر ست. (نور الوصول)

مُکرَمٌ: بفتح را، اسم مفعول، بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومحبون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یُکْرِمُ یُأَکْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُکْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تَکْرِیْماً	مُکَرِّمٌ	کُرِّمَ	یُکَرَّمُ	مُکَرَّمٌ

ویجيء مصدره على تَفْعِلَة وفِعَال وفَعَال وفِعَّالٍ وتَفْعَالٍ.

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	یَتقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	یُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ویجيء مصنف یجيء صیغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفعلة وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثر مے آید، چوں: تعزیة وتخطیة، اما نزد زمخشری تاء در تعزیة وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود. محتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قوله تعالى. (النبأ ٢٨) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافیة" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیة بر قراءت تخفیف کذب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فعّال نحو: کذاب بتشدید وتخفیف ذال. تفعال نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولا مشاحة في الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنیں تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء وجبروت ووضوء وطہور وتقدمة وصیرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدر ش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حیرة وطیرة نیامدہ.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابل

وتتقطعت وتشابهت **بزیادتی تائے اول** وتفاوت **بفتح** وکسر واؤ شاذ ست، چوں در آید تائے
روباروی شدن
مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے در معروف**.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء **فِعَال** وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست بشابة. **تفاوت**: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر**: اما ضمۂ واؤ قیاسی ست. **حذف یکے**. [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلائكةُ والرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿[illegible]﴾ (مجادله ۹).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه، وبصریین ثانی؛ زیراکه اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیراکه ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نه در مجهول، وإلا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجهول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفعل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سئایلته بفتح سین وہمزه ویائے تحتیه بعد الف بر وزن فعاعته از باب مفاعلة نیست ونه وزن جداگانه، بلکه جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العین از باب منع را با سایَلْته اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، وسئایلته خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء: فائده: عادت مصنف آنست که مسائل مطرده را بجمله اسمیه بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشاره بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا. ووجه اشاره آنکه جمله اسمیه دلالت میکند بر دوام؛ زیرا که خصوصیت زمانه دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانه را وماضی به زمانۂ واحد پس ماضی نسبت به مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال**: بدانکه فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال که قلیل آمده ست =

بدانکه سوائے اهل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسره خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش همزهٔ وصل یا تائے زائدهٔ مطرده، ودر مضارع أبی ووجل ونحوه یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق برباعی مجرد وملحق بمزید. قسم اول هفت باب است:

کافتعل واستفعل کباب تفعل وتفاعل

باب اول: **فعللة:**

جَلْبَبَ يُجَلْبِبُ **جَلْبَبَةً** مُجَلْبِبٌ جُلْبِبَ يُجَلْبَبُ مُجَلْبَبٌ | جَلْبِبْ

= مر غیر اهل یمن را، چنانچه فعال قلیل ست از مثال یائی همچو ییوم بمعنی میاومت یعنی تا ایام معامله نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح كما صرح به المصنف في الأصول؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندهند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا که یاء در اصل دو کسره است، اما تحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وهمچنین نعم بکسر نون در قراءتے، ومعهذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذاند وثانی أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر الأصول یجب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین را که از علم باشد نیز ازین قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اهل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در همه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسی نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلهٔ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وهمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدهٔ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولهذا موافقت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل کوکب وزینب که ککب وزنب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)

فعللة: صیق ازین باب ست، اصله صیوق وازتفعیل نیست، ورنه صوق می بود. (ذکر الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	خَيْعَلَةً	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	شَرْيَفَةً	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلاةٌ:

قَلْسَى	يُقَلْسِي	قَلْسَاةً	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسَى	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فیعلة: بزیادۃ یا میان فاء وعین. خیْعلة. خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آں . فوعلة. بزیادت واوٗ میان فاء وعین. فعنلة: بزیادۃ نون میان عین ولام. فعیلة: بزیادۃ یا میان عین ولام. شریفة: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برند آنرا، یقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریافه. فعولة: بزیادت واوٗ میان عین ولام.

قلسی [دراصل قَلْسَيٌ کدحْرج بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کردند، یقال: قلسته فتقلسی أي ألبسته بقلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیراکہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ"تسربل" وبـ"احرنجم". نوع اول ہفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً [1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	**تَخَيْعُلاً**	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

یں تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی درما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوفی ووقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود، لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعل وموزن بر مفعل ست. (نوادر الوصول) قلساة دراصل قلسیة بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات رباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء: زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسیة فتقلسی، وآنرا ہفت باب ست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین: زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

برباعی مزید: دربعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب وقلیل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسہل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در او بعد از عین، چوں: ترمح اسماء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت یاء در اول، چوں: یلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیرآں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دواء، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	**تَسَرْوُلاً** إلخ

باب هفتم: تَفَعْلٍ:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في 'الصراح'. تسرولا ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من 'الصراح'.

تفعل. اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء را افگندند. تقلسی: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت در ینجا بسوئے ماقبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولہذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل وتفعلت شاذ ند وغريب وملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعَنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقَى	يَسْلَنْقِي	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقَى	مُسْلَنْقًى	اِسْلَنْقِ

وندر اِكْوَهَدَّ.
أي جهد وتعب

= مقيد بعدم الحاق كردند، چنانكه مقيد كرده اند قاعدۂ ادغام ونقل حركت را بعدم الحاق، وحال آنكه جای در اسفار متقدمين ومتأخرين كه از نظر احقر گذشته اين قواعد بدين شرط مقيد نيست، وباوجود اين تصريح كرده اند كه در ملحق تعليل ممتنع ست ناچار بر تعليل خاص يعنی نقل حركت حمل كرديم بقرينۂ استثناء ملحق ازين تعليل واطلاق قواعد ديگر اگرچه نص برين تخصيص هم در كتابے يافته نشده، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل چون: تمدرع يعنی زره پوشيد، وهمچنين تمنطق ای كمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذهب گرفت، وتمسكن ای مسكين شد، وتمولى ای مولی شد. **تفعلت** [در كتب صرف تفعلت را غريب گفت.] چون: تعفرت ای عفريت شد يعنی خبيث منكر، يا عفريت بمعنی نافذ وبالغ در كارے بجودت رائ، كذا في شرح الأصول.

شاذ ند: بدانكه شاذ در سه معنی مستعمل می شود، يكے: خلاف قياس وفصيح، چون: فتح عين ماضی ومضارع در أبى يأبى و[illegible] [illegible] وماء وشاء كه در اصل ماه وشه بود، دوم: خلاف قياس وغير فصيح، چون: قنى يقنى بفتحهما وأحسن بفك ادغام، سوم: قليل الاستعمال ولو فصيح باشد، چون: فعِل بكسر تين، همچو إبل وبلز، وفعِل بكسر اول وضم ثانی، همچو: دئل ووعل، يا غير فصيح، چون: فُعِل بضم اول وكسر ثانی، چون: حبك در بعضے قراءة شاذه.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال وهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در الأصول سه باب گفته، ثالث افوعل است، چون: احونصل، وبعضے افعلاء افزوده اند، چون: احبنطاء. (شرح الأصول)

ونادر الخ: وحق آنست كه اكوهد واكوأل ثلاثی مزيد مطلق ست بر وزن افوعل بزيادت واؤ مفتوحه وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابيدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، بدانکه سه باب اول **أم الأبواب اند**، ودر کثرت خصائص متساویة الأقدام، **لیکن مغالبه** خاصهٔ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصة وخاصیة وخصیصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غیره درینجا درست نمی شد لهذا فاضل بهاری گفته. که مراد ازاں معنی براصل که ماده وہیئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، ویا، وتا.
در خصیّة بتشدید صاد، وتحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلیة مفعولیة وجز آں

ام الابواب اند: یعنی اصول ابواب، وام بمعنی اصل است؛ زیراکه دریں ہر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصست، بخلاف سه باب باقی که تفاق مذکور درانہا نیست. کذا في شرح التسهیل وغیره. ومیتواند که اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس ہر باب وقت مغالبه از نصر آید، وکسائی در حلقي العین واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحه دہد وشاعره مشعرته اشعره بالفتح گوید، وابو زید افخره بضم حکایت کرده. (رضي) **وهي ذکر** وآں یعنی مغالبه ذکر فعلے ست بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة**. یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني [یعنی مخاصمه در من واو واقع شد، وہر یکے دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیراکه ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در 'صحاح' و"قاموس" و"تاج" وغیره آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في 'الارتشاف': قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، **وعلل** واحزان وفرح **از فعِل بیشتر آیند،** **والوان وعیوب وحلی** می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمدہ. اما خاصیت فرح خوش شد فتح آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبى يأبى** شاذ. **وخاصیت کرم** آنکہ از **صفت خلقیہ** بود حقیقة یا حکما، **یا صفتے شبیہ بآں.**

مگر مثال: واوی مطلق چوں: وعدني فوعدته عِدة، ويسرني فيسرته يُسرة، واجوف یائی وناقص یائی، نحو: بايعني فبعته بَيعة، ورماني فرميته رَمية، واجوف واوی از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل:** بکسر عین، وایں باب ہر گاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست (شارمدری)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گوں شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء، وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعين آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء أدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرق ورعن بالضم والكسر. (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: ادم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبى يأبى: وشجى يشجى وقلى يقلى وعض يعض ضعیف است وفصیح اول ازں وآخر ازں.

خاصیت کرم: بنائے فعل بضم عین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں: صهر ومكث وصغر وكبر ونظائر اینہا، وازیں جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ، چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح ماربدری)

صفت خلقیہ: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کے از لباس ودیگر عوارض منفک.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ
ہلاک شدن موافق وسزاوار یافتن نزدیک شدن
وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
حرة بفتحتين کینه داشتن کوفتن پا خشک شدن من حسب
وأَخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحمد، وتعریض ای بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگین شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، وبه تعیا کشید، وهی درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

ومق: مقة دوست داشتن. وثق: ثقة اعتماد کردن واستوار داشتن. ورث: إرث بالألف المقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وری: آتش جستن از آتش، وریه من علم وحسب. (ص)

وغر: بفتحتين برشدن سینه از خشم وکینه. (ص) وهل: ازوهل بجائی رفتن وہم که مراد آن نباشد.

وعم: دعا بنعمت در حق کسے کردن. یئس: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابرست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول انجا بسه گردد اول چون: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زيدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواهد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که او را صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أنصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیراکه فاعل او را صاحب نصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر، چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آن لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آن عراق ست.

نحو: أبعته. ووجدان إي يافتن چيزى را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب إي زائل كردن از شے ماخذ را نحو: شكى وأشكيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشويته وأقطعته قضبانا. وبلوغ إي رسيدن يا درآمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق. وصيرورت إي گشتن شے صاحب ماخذ، يا صاحب چيزے موصوف بماخذ، يا صاحب چيزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب. ولياقت وحينونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

ابعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که ازاں مصدر باب افعال ساخته باشند. **یافتن چیزے:** وهم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواهد بود، چوں: أبخلته ای بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع است. یکے: سلب از فاعل، ودرینحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را. دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شكى أشكيته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشويته: دادم وی را شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے که او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر است که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. **اصبح:** در صبح رسید یا درآمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ درزمان. (نوادر الوصول)

اعرق: بعراق درآمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم ای دراهم بده رسیدند. (نوادر الوصول) **نحو:** امثله بطور لف ونشر است. **البن:** ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. **الام الفرع:** ای او را ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

احصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت است. وفرق در حینونت وبلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه است، ودر بلوغ مفعول، وایں نزد مصنف است اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثلهٔ مذکوره می توان گفت که صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: **أثمر النخل وأسفر الصبح**، وابتداء، نحو: أشفق، و**موافقت مجرد** وفعَّل وتفعل واستفعل، نحو: **دجى الليل** وأدجى، و**مطاوعت** فَعَلَ وفَعَّلَ إی پس آمدن أفعل مر فعَلَ یا فعَّل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: **کببته** فأکب. **خاصیت** تفعیل تعدیه وتصییر ست، نحو: نَزَلَ............

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویین ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش باتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصهٔ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم او را معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الحبل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أکب دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، يحيى)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصیرورت نحو: نَوَّرَ. وبلوغ نحو: عمّق وخيّم. ومبالغه، نحو: صرّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإبلُ وقطّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ

تا عمق رسید در خیمه داخل شد

نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُها، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهّبْتُه. وتحویل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی

بذهب زراندود کردن

اشتقاق آں از مرکب بجهت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَلَ وتفعّلَ، وابتداء.

در معنی نحو کلمه

نزلته مثال اجتماع تعدیه وتصییر، وتعدیه بدون تصییر، چون: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیه نحو: [illegible] لسهم. قذیت عینه ای دور کردم خاشاک از چشم او. نوّر: ای صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد (ح)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرّح خوب ظاهر کرده شد، وجوّل بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است ودوم در کم، ومبالغه در فاعل چوں: موّت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطّعت الثیاب بسیار جامها قطع کردم.

فسقته نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست كفّرته، در "تعليق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: "كفّرت الرجل دعوته كافرا"، وتکفیر را بمعنی کفاره دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" ردمی کند: كفّر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جللتها جلل قرار گرفتن وجل براسپ افگندن. (صراح) نصّرته [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن.

خيّمته [ہمچو خیمه نموده او را.] تخییم: خیمه ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک وبد آمده نحو. سقّيته ای گفتم او را: سقاك الله، وجدّعته ای گفتم: جدّعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے که بوده است، نحو: كوّف الكوفة، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبّح صبح درآمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوّف ای بکوفه رفت، وبرائے غیر آں.

هلّل ای لا إله إلا الله گفت. فعل ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيّلته. أفعل أشويته أطعمته شواء.

تفعّل: نحو: ترّس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** وتکوَّفَ، بزور کوفی شده
وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: **تختَّمَ**، و**تعمُّل** یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: **تَدَهَّن** وتترس وتخیَّم، پوشیدن واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، ای خیمه را بکار برد یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تبَوَّبَ** وتجنبَ وتَوَسَّدَ **الحَجَرَ** وتأَبَّطَه، وتدریج یعنی تکرار عمل بمہلت نحو: **تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ**، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تنصَّر وتَبَحَّرَ، وصیرورت نحو: تَموَّلَ، **وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وإِسْتَفْعَلَ**، وابتداء.
صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وابصر نحو تکلم

مطاوعت فعّل بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس، یا تعدیه نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل که برائے تکثیر وتعدیه باشد ثلاثی مجرد است نحو: عممته فعمم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے که موجود نه باشد.] فرق میان آں وتخییل که خاصهٔ تفاعل ست آنکه در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواهد، ودر تفاعل اظهار فعل می کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنه شد.

تحوب: از گناه پرہیز کرد، حوب بالضم گناه. تختم: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بهتر. تدهن: روغن را بر بدن مالید. تترس: ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: واین چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی

تبوب: مثال اول یعنی دروازه ساخت. تجنب: مثال دوم ای گوشه گرفت.

توسد الحجر: مثال سوم ای تکیه ساخت سنگ را. تأبطه: مثال چهارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعه جرعه نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر شافیة گفته: تفهم ازین قبیل ست، ورضی گوید: ظاهر آنکه برائے تکلف در فهم بوده باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعّل بتشدید نحو: تعطى بسیار عطا کرد، وتكذب نسبت بدروغ نمود، وتويل "يا ويلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکه شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظهر سیرے کرد، وغالب معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیرآں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن **فاعل** و**مفعول** در فاعلیت ومفعولیت ای **ہریک** مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. وموافقت مجرد و**أَفْعَلَ** و**فَعَّلَ** وتفاعَلَ، وابتداء.

نحو فاسد نحو سافرت بمعنی سفرت

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط **کم ست** نحو: **ترافعا شیئا**، وتخییل یعنی **نمودن غیر** را

بیکدیگر دشنام دادند بہ اں تعلق

حصول ماخذ در خود نحو: **تمارض**، و**مطاوعت فاعل بمعنی أفعل** نحو: **باعدته فتباعد**، وموافقت مجرد و**أفعل**، و**ابتداء**. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، واگر

نحو تعالی بمعنی علا چوں جاذبت زیدا ثوبا نحو تجاذبا ثوبا

نہ لازم بود.

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک**: در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمه، واز جہت آنکہ در وقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (ارکان الاصول)

افعل نحو: باعده وأبعده. **فعل** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست**: لیکن مے آید زیراکہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلہ کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شیئا** [ہم دو برداشتند چیزے را] نحو: شاتم وشارک، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض**: خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل**: مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: نعمته فتنعم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمر مطاوع ضارب زید عمرا نگویند زیراکہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ ودر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی افعل** ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل** نحو: تیامن بمعنی أیمن در آمد بیمین. **ابتداء**: نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگرنہ**: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَى الشّاة واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت غذا ساخت گوسپند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در **فعل نحو**: اكتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اكتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: **غممته فاغتم**، **وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء**.
[illegible]

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
استكرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطين **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القرى، **وقصر نحو**: **استرجع**، . .
سنگ شد گل ناقه شد شتر وطن گرفت قریہارا رجع آیه

اتخاذ: بیشتر دانستی که آں بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر بتقدیم جیم بر حائے مہمله از حجر بالضمه بمعنی سوراخ موش وغیره، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجره ساخت. (ركاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ بہذا خدائے تعالی فرموده است: ﴿لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکه صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویه در کسب واکتسب فرقے نکرده اند. (رضي)

فعل الفاعل کردن فاعل فعل را برائے خود **مطاوعت تفعل** ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چون: سومته فاستام، وأوقد النار فاتقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل. [نحو: ارتدى وتردى، واجتنب وتجنب.] نحو: احتفاه بمعنى أزال حفاه، واحتجر بمعنى أحجر داخل حجاز شد. (ركاز الأصول) **تفاعل** چون: اختصم واجتوروا بمعنى تخاصموا وتجاوروا؛ وبہذا تعلیل دراں نشد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل** نحو: ايتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسه داد.

استنوق الجمل واین مثل است جائیکه کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیده می خواند، ناگاه از صفت شتر بناقه رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] این مثال را در الأصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، وقصر را خاصیت این باب نه شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنى نادر، خلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع (ركاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت مجرد** و**أفعل** وتفعل و**افتعل**، و**ابتداء** وانفعال را لزوم و**علاج** لازم ست، و**مطاوعت فعل غالب** ست نحو: **كسرته فانكسر**، و**موافقت فعل وأفعل** نادر، وفائے آں لام ورا ونون و**حرف لین نبود**، ويطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب فانغلق**، و**ابتدأ**. وافعیعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل** نادر. وافعلالّ وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون وعیب غالب**.

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد هم نحو: وسقه فاستوسق، همچنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (رکائز الأصول) افعل نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. تفعل ای در تخییر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (رکائز الأصول، نوادر الوصول) كسرته فانكسر: وچوں علاج لازم ایں باب است عدمته فانعدم صحیح نباشد؛ چہ عدم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

و فعل: نحو: حجر بمعنی أحجر بحجر رسید موافقت در بلوغ، واحصد وحصد در حینونت. (منه)

حرف لین نبود: بحسب استقراء، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعته فارتفع، وسقته فاستقى، ومحى انمحى وندر قلیل ونادر ست. (رکائز الأصول) مضارع: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالب دلیل تقلیل ست کہ در "الشافية" و"الرضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم ورا پس بستہ شد. ابتدأ: ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروریته سوار شدم او را عریان.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشبت الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل مجرد نحو: ثنيته فاثنونى پیچیدم او را پس پیچیدہ شد.

موافقت استفعل: نحو: احلیته واستحلیته شیریں پنداشتم او را. لون: نحو: احمرّ بسیار سرخ شد، واشهابّ بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقدّ سرعت کرد، وابهارّ الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة.** وفعلل لمعان **كثيرة**، ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا. تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب.** وافعنلل لازم **ويطاوع**

نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج

فعلل، وكذا افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا.**

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف **علت** وہمزہ **ودو حرف یک جنس** نبود، **ومہموز**: لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود**، **ومعتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب. [غالب وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس و حووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصش یا مثل اصش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة: دائماً لازم نحو: جنور وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة. يتعسر صبصهه، منجملہ آں قصر است نحو: بسمل بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والبس نحو: برقعته برقع پوشانیدم او را، ومطاوعت خود نحو: عصرش الليل بصره فعطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأوقة مجنون شدن، ومہموز العین سلارة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیارست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: ترندق، وتحمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. يطاوع فعلل نحو: ثعجره فاثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنقص برحس منقبض شد. كذا: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: صمأنته فاصمأن. يجيء مقتضبا: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وضأضأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز **بر سه گونه** است: مهموز فا **نصکس ف**، وعین ض ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سه قسم ست: **مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن،** ناقص نسکفوض ضفسي کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: زرّ، یدّ، چوں: مدّ لیکن لازم مے آید که سسس وددن وههحع داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح ست مگر آنکه گویند: لهٰذا از شدت ندرت کالمعدوم‌اند. (نوادر الوصول)

برسه گونه: زیراکه همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

نصکس ف جمع حروف اشاره بابواب مطرد ست، و علیحده کردن عبارت از شذوذ، چه شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ض ضرب نحو: الأسر کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرهنگی و ادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن دستوری دادن، واز ف فتح نحو: الأبه فراموش کردن، و همچنین اشارات آینده باید فهمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ض ن. ف: القرءة خواندن. ك: الرداءة بد شدن. س: البرءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطا دادن. واز ن کمتر: لهٰذا از ض هم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایه شدن. (منه) **مثال** معتل فاء، که مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح [تقدیم واؤ اشاره به مثال واوی ست.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب هبه کردن. س: الوجل ترسیدن ك: الوسم نیکو رو شدن. ح: الورم آماسیدن ووجد جدا از نصر ضعیف ست **یضفسك ح** ض: المیسر قمار باختن ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ض: الصوح هلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کرده، ویائی س: الطیب پاکیزه شدن. ض: البیع فروختن. ن: البید هلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الحثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن س: الخشیة ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنتهائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے واراده غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض توسط واؤ اشاره باجوف واوی **سیض ن** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفيف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. ومضاعف دو قسم ست:

كثير قس

مضاعف ثلاثى كه عين ولامش يك جنس بود ضنس ك، و**مضاعف رباعى** كه فا ولام اول وعين ولام ثانيش همچنين باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعى مجرد رباعى مزيد

مركبات **أوب نصر س، أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **أُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فا ناقص واوى

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف يائى مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: كه فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س**: ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزديك شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض**: [كه فاء وعين يا عين ولام او حرف علت بود.] س: الطوى گرسنه شدن. ض: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك**. ض: الفرار گريختن. ن: المد كشيدن. س: العض چيزے را بدندان گزيدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب**: اى مهموز فا واجوف واوى، وأوب بمعنى باز گشتن.

نصر س: اى از نصر بسيار آيد چون: أوم تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع كم چون: أود كژ شدن.

أيد: اى مهموز فا، اجوف يائى از ضرب بسيار آمده، چون: أيم بيوه شدن، واز سمع كم چون: أيد توان شدن. (نوادر الوصول) **أتو**. بسيار چون: ألو تقصير كردن، واز ك كم چون: الأموة كنيز شدن. **أدي**: بدال مهمله مهموز فاء ناقص يائى، وآس بالضم منجمد شدن، از ضرب بسيار آيد، واز سمع قليل چون: الأري كينه ور شدن. **وأد**. مثال واوى مهموز العين بمعنى زنده در گور كردن ض، واز سمع قليل نحو. وأب غضبناك شدن. **يأس**. مثال يائى مهموز عين نوميد شدن از هر دو باب. **دأو**. مهموز عين ناقص واوى بدال مهمله فريب، وبمعجمه راندن شتران، از فتح كثير واز نصر قليل نحو: اسأو غمگين شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عين ناقص يائى بالفتح ديدن، از فتح، واز ضرب قليل نحو: الصئي بانگ كردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوى مهموز اللام مهيا كردن، از فتح، والوضاءة نيكو شدن، از ك، والوثء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ**: اجوف واوى مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بيمار شدن، از سمع. **أوي**: مهموز فاء لفيف مقرون جاى گرفتن، از ضرب قليل.

وأي: مهموز عين لفيف مفروق وعده كردن، از ضرب قليل. **أب**: مهموز فاء مضاعف دست بشمشير بردن براے كشتن از نصر، والأبين ناليدن، از ضرب، والأس بوى گرفتن مشك، از سمع بدون ادغام آيد. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وهوه توهوه.

بدانکه واؤ را وفق ضمه واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسره واخت آں، والف را وفق فتحه واخت آں، وہر سه را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجه، إسکان: **قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط**، وتحریك: **حرکت دادن یکے از دو ساکن را**، وحذف: **انداختن حرف وزیادت**، نحو: **آأنت**، وإبدال: **آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت**، وإدغام: **پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر**، وقلب: **یعنی تقدیم وتاخیر**، وبین بین: **ای خواندن همزه در میان همزه ومیان حرفیکه وفق حرکت همزه یا ما قبل همزه بود**، اما اعلال و تعلیل ....

چوں یقول ویبیع

چوں یعد ویرمی

ود مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یمّ مثال یائی مضاعف بدریا افگندن، از سمع قلیل.

طاطا مضاعف رباعی مجرد ومهموز، طأطأ الطائر رأسه پرنده سرفروآورد. (نوادر الوصول) تکاکا مضاعف رباعی مزید ومهموز پس پا باز آمد. وهوه توهوه معتل ومضاعف رباعی مجرد، وهوه الکلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنین توهوه مزید. هو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چه ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مده گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نه مد بود ونه لین، لیکن گاہے بر مطلق هم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مدّ، وبدون آں نحو: [illegible] (منه). انداختن حرف: علت نحو: یعد، یا همزه نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. آأنت بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو همزه ثقلے بهم رسیده بود از توسط الف مندفع شد (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وباع ورس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع ورس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمهٔ قاف قیل بکسره، پس ابدال در حرف علت وهمزه وحرف صحیح یافته مے شود.

پیچیدن یکے: خواه ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: مد، یا بعد وضع چوں: وعدت که دال را بتا بدل نموده ادغام کردند (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أبآر جمع بئر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کرده ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسره دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسهیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند ما قبل همزه آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

وتحویل

اصول مهموز:

قواعد

همزه ساکن در غیر یأم و یأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل **جوازا** اگر منفرد ست، و**وجوبا** اگر پس همزه بود، و کل و خذ و مر شاذ. وهمزهٔ متحرکه بعد واؤ و یائے ساکن که زائده اند نه برائے الحاق روا ست که جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چون: **أفيس** و مقروة و خطية، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال ....

دیگر — در کلمه همزه — جهت اجتماع متجانسین

حرف علت: احتراز ست از تخفیف همزه واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چون: سین سه، وتحریک مثل بائے اذهب، وادغام چون: مد، وابدال نحو: ماء که ماه بود، وبین بین چون: أصدق که میان ضاد وزا خوانده ے شود، وبحذف چون. حرٌ، أصله: حرحٌ. (ركاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم مضارع أم، أصله: يأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کرده بما قبل دادند، پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق همزه بیشتر ست، ومراد ازاں جائے که ابدال همزه وادغام معارض شوند. ویأوس مثل: يقول مضارع از أوس بمعنی عطاداونست، ومراد ازان لفظے که دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکه دران اعلال سازند نه ابدال. (ركاز الأصول، نوادر الوصول)

جواز پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود، واگر کسره بود بیاء واگر ضمه بود بواؤ. (ركاز الأصول)

پس همزه بود وآں همزه ساکن نحو: امن یؤمن إيمانا. **کل**. اصل آں أؤكل وأؤخذ وأؤمر هست، قیاس بدل همزه بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر هر دو جائز ست. **نه برائے الحاق** احتراز ست از حنائل وحوئت که واؤ ویاء برائے الحاق ست. **افیس** تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فاس بمعنی تبر، أصله: أفيئس، همزه را یاء کرده ادغام کردند، وهمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطية مصدر بمعنی خطا در اصل خطيئة بود قاعدهٔ مذکوره جاری کردند.

ساکن أی غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکه الف حرکت نه پذیرد.

غیر مذکور برابر ست که آں ساکن واؤ ویاء نباشد بلکه صحیح چون: سل، یا واؤ ویاء اصلی چون: سَوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: حیأَلٌ، یا زائد در کلمهٔ دیگر نحو: باعوا أمواهم. **نون انفعال** احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیراکه نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزه او راد هند خلاف وضع لازم آید، وجاء نصر وانظر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا که بیفتد وحرکتش بما قبل رود چون: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف در يَرَى ويُرى آه وصرف أَرَى ويُرِي (ی تره تصریفات) لازم شده، ونجيء مَرَاة. ومتحرکه بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه (خلاف قیاس) نحو: أئمة وجاء، وگرنه واؤ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومه را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش (ی همزه سابق) مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. وساکنه ومتحرکه بعد متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

روا که بیفتد: وبین بین نکنند تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ماقبل آن بحرف علت بدل نکردند تا واوی ویائی نکرده باشند، وهم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفین وبعضے بصرین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر ننموده اند، چون: رفو در رفاء. (رضي) **سل:** أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآن، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت همزه دوم بر واؤ ویاے الحاق که بمنزلهٔ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم. فروختند ماهیهاے خود را، اصل آن. باعوا أموهم، حرکت بواؤ زائد که در کلمهٔ دیگر است دادند، وهمزه را حذف کردند. **لمر** أصله: م أرئي، يء بلام افتاد م رأ شد، پس حرکت همزه دوم براء وحرکت همزه اول بمیم بردند وهر دو همزه انداختند.

الحمر ولحمر أصلهما: الأحمر، حرکت همزهٔ دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزهٔ وصلی بجهت استغنا انداخت، وهر که برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) **يرى ويرى.** ای در اخوات مضارع معروف ومجهول ومضارع بلام امر ونهی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مرأة مرأة ست. **ائمه:** أصله. أءممة، کسره میم بهمزهٔ ثانی داده ادغام کردند أئمة شد، پس همزهٔ ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. **جاء:** أصله: جايئ، ياء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزهٔ دوم بجهت کسره اول یاء شد جائي گردید، قاعدهٔ داع جاری کردند. **مضمومه را:** پس جاءؤ جاؤ نموده، قاعدهٔ داع جاری کنند.

بعد مضمومه واؤ: چون: أويب در أأيب، وبنابر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنه ومتحرکه: ای اگر همزه ساکنه ومتحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واؤ نشد بجهت بعد، ونه بین بین که تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چهار صورت ست: متحرکه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، متحرکه بعد ساکنه قرأأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحه منفرده بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واوَ جوازا، **کمیر وجون**، **اخفش** مضمومه را
بعد کسره یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفته اند: رواست **قلب متحرکه** بوفق حرکت ما قبل. **ودر مانند**
چوں مستهزیون در مستهزؤون برائے مناسبت
مستهزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر همزه بعد الف **بین بین قریب** ای وجه اول از دو وجه
متحرکه
مذکور، **چنانکه** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين
ای قبل اصول مهموز مفتوحه بعد مفتوحه مکسوره بعد کسره مضمومه بعد فتحه مضمومه بعد مضمومه
خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو همزه از دو کلمه صحیح ست
تحقیق هر دو و**تخفیف هر دو**.....................................

کمیر أصله: مئر بمعنی کینه ودشمنی. **جون**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسوره را بعد ضمه واوَ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بیائے موحده اولی ست، وبعضے بصیغهٔ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکه: ای مطلقا در همه حال، یعنی اگر حرکت همزه خلاف ما قبل هم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعده داخل است، کذا في 'النوادر' وغیره.

مانند مستهزؤون. یعنی جائیکه همزه منفرده مضموم بعد کسره، ومکسور بعد ضمه آید. **بین بین**: قریب مشهور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، وحذف نکردند، چه آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوَ ویا، جهت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام هم در الف جائز نیست. وسیبویه گفته: بعضے هیچو همزه را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمه ایست وهمزه اول کلمه دیگر همزه ساقط گردد، واگر مد بعدش ساکن الف هم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل. ما شد درما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره هم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت همزه بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشهور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را که ازاں پیدا شود کسره وضمه داده باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسوره بعد فتحه.

إذا اجتمع هر گاه جمع آید زیاده از دو همزه تخفیف کرده شود دوم وچهارم، وباقی داشته شود اول سوم وپنجم

تحقیق هر دو: زیرا که اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفه وابن عامر است.

تخفیف هر دو: زیرا که جهت اجتماع بدون تخلل حرفے اگر چه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف یکے با قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد مکسوره، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل.

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه و مضموم در........................

بطریق منفرده یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سئل، ودر يد أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که ازینجا بر مے آید باید فهمید، ولا در شرح باید دید. بطرز مجتمعه: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قرئ أيه اول را یا، کنند وثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نو در لوصول وغیره) بطرز ساکنه: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولياء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں وما بعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: ما بنا أحمد حذف وقلب جائز نباشد. (ركز الأصول) عکس آں: مکسوره بعد مضمومه چو. يقرأ إنسان بواؤ گوئی: من تلقاء وحد ويقرأ وإنسان. مانند آأنت ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل در آید الف درمیان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (ركز الأصول)

نحو آلحسن [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. آیمن الله: دو ساکن درآں الف ویاء است، وأيمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع يمين ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" در یاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ،
حرف علت ساکن
وضمه مانند بیضٌ وحیکی کسره شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد
فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آه ونحو: عد تسع مضارعه، وجاء
تحقیقی یا تقدیری
یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ ویَیْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے که فائے فعل بود واز فعلش
افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحه .....

همزه گردد. چوں: أجوه وإشاح وأدؤر که دراصل وجوه ووشاح وادور ست. احد که دراں واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. تجاه که دراں واؤ مفتوحه در صدر بتا بدل شد؛ چه اصلش وجاه ست. شاذ زیراکه واؤ مفتوح دراول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بهمزه باید نه بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وجوبا اگر دریک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی نه موافق ثابت نماند، ومدغم هرگاه مستلکت درمابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیراں ازموراں. بعد ضمه واؤ: نحو: قوول مجهول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمه. یعنی جمعیکه ازفعل صفت بروزن فعل آید، یاصفت بروزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمه راکسره گردانند؛ ازاں که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست وواؤ هم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی زنیکه هر دودوش خود رادر رفتار بجنباند

طوبی وکوسی: دراصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختے درجنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لهذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، اصله: یوعد.

یضع مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. یئس دریینس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل. ای درمثال واوی ازباب علم چهار لغت ست اصل یوجل

یاجل بقلب واؤ بالف که اخف ست. ییجل بقلب واؤ بیاء. بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذتر ست. (منه)

واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یافائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتاده: واگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وِلْد ووصال.

عده دراصل وِعْدٌ یا وِعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از همزه نبود: اصلی یابدل ازیں باشد. درتا مدغم: چوں: یتسر أصله: ائتسر ازأسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحه: ای ابدال بلغت فصیحه واجب ست.

چوں: اتقد واتّسر. واگر دو واوٗ متحرک در اول کلمه بہم آیند اولین ہمزه گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد، أصله ايتسر، ييسر
وأوَلُ. واوٗ و یاء متحرک نه بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونه در
چند
حکم آں، ونه فاء کلمه، و قبل مدۂ زائده والف تثنیه و یائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمه بر وزن
چوں عصوي
فعلان وفعلى نباشد، ونه بمعنی کلمۂ که دراں تعلیل نه پذیرد، پس الف بقِراں ساکن لفظی . . . .

دو واوٗ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِي که ہر دو متحرک نیست. ہمزه گردد: برائے تخفیف، چه اجتماع دو واوٗ ثقیل ست وہنگام عطف به جمع شود اگر ثانی را ہمزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافہم. (رکن الأصول) أواصل جمع واصلة، در اصل وواصل بر وزن فواعل. أول: جمع أولى مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واوٗ و یا متحرک: نه ساکن، پس در قول وحیل الف نشود؛ زیراکه فتحه ما قبل واوٗ و یائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکه اقتران متجانسین اولی ست. نه بعارض: برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب وجيل که در اصل حوأب وجيأل بود، یا غیر منقول ازاں چوں: اخشوا الله واخشي الله. (رکن الأصول) فتحۂ لازم: احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد، چه حرکت عارضی آنکه گاہے باشد و یا بنقل وغیره حاصل آید وفاء ہمیشه مفتوح ست، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واوٗ و یاء، وعلت قلب آنکه ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینہا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چہار حرکت در یک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واوٗ و یاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنا بر آں لازم می آید که در قول وبيع مصدر ہم قلب کنند، ورنه اینجا ہم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب ہماں تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، کذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واوٗ و یا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: صوى؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. نه در حکم آں: چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعوى أصله ارعوو. ونه فاء کلمه: نحو: توسط زیراکه مجردش سالم مانده.

قبل مده زائده: چوں: جواد وعيور وطويل. الف تثنیه: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تاکید: نحو: اخشون واخشين برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان. چوں: جولان وحيوان وحيدى؛ زیراکه در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ بر آں دال، پس حذف نکنند. که دراں تعلیل: چوں: عور وصيد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واؤ ویائیکه
ازجوف زدعو
عین ماضی مجهول بود ودر **معروف** تعلیل یافته کسرۂ آنرا بجائے ضمه ما قبل بری چوں: قیل وبیع
واختیر وانقید، یا ببیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد ست بعد
حذف عین باجتماع ساکنین کسره یابد **اگر اجوف** یائی بود، یا از باب **مکسور العین**، وگرنه ضمه،
چوں: **قلن وبعن وخفن**. ہر واؤ ویائیکه بعد ساکن **نه لین** زائد بود در عین فعل یا شبه فعل **ای
مصدر** ومشتق وموازن فعل **بوزن عروضی** حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمه **ملحق** و**ناقص**
و**بمعنی لون** یا عیب و**صیغۂ تعجب** ....
چوں اسود وبیض

قال وباع. اصلهما: قول وبیع، ہر دو جامع شروط وعت بوده‌اند. **دعوا**: تثنیه برائے نبودن شرط تعیین نشد.
دعت: از دعوت، واؤ الف شده بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا**: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری که تا ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون**: برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف**: احتراز ست از عور وصید که معروفش معلل نیست.
بجائے ضمه: بعد ازاله ضمه واؤ را بمناسبت کسره یا گردانی، واین لغت افصح ست. **اگر اجوف**: تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آں مکسور باشد اگرچه واوی بود، وکسره اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن**: بصیغۂ معروف مثال ضمه، اصلش: قولن که نه یائی ست ونه از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجهول ضمه وکسره نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشهر وافصح. **بعن**: مثال کسرۂ فا در یائی، اصلش بیعن. **خفن**: مثال کسرۂ فا در واوی که از باب مکسور العین، اصله: خوفن. **نه لین**: احتراز ست از بویع وسید که در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، وچوں این معنی خلاف اصطلاح مشهور ست؛ لهٰذا بتفسیرش پرداخته. **بوزن عروضی**: که عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بروزن مفعول.
ملحق: احتراز ست از اجوید که ملحق باحرنجم اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص**: احتراز ست از مثل: یقوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون**: چوں: اعور واسود، چراکه باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجهول برانست. (رکن الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغهٔ اسم آله نبود، ودر شبه فعل که بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد ازان واولش
برائے منع طو
زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتحه بود واؤ ویاء الف گردد چوں: یقول
ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقولا آه، وبع وبیعا آه، ومقول ومبیع ویقال ویباع ویخاف آه،
وخَفْ خافا آه، وأقام إقامة واستقام واستقامة، ودر مفعول یائی ضمهٔ منقول را کسره گردانند
از مسموم ازاقوم از خوف ازاخوف
وواؤ مفعول را یاء، ودر وے تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع ومطیوب، ودر واوی کم. واویکه عین
مفعول یائی
مصدر یا جمع وبعد کسره باشد.......................

صیغهٔ اسم آله: بمعنی آله باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغهٔ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف که تعمیش جهت زیادت مشابهت بفعل اولی ست صورة التباس نشود، وتعیین مفعل مشابه مفعل میگرداند. (ذکر الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تا، وفتح راء که دراں بجهت نبودن وزن متعارف فعل تعیین کنند وتبیع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم وفعل چوں: همزه وتا ویا ونون بخلاف میم که مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعیین کنند، چوں: مثقال. الف گردد: زیراکه در اصل متحرک بودند وما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

فی این تمثیل وقتے درست شود که قل وبع از اقول وبیع گویند. (نوادر الوصول) مقول ومبیع: اصلهما: مقوول ومبیوع، در اول حرکت واؤ اول بما قبل داده انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمه بمناسبت یاء کسره شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، وواؤ مفعول برائے کسرهٔ ما قبل یاء شد، واینهمه نزد اخفش ست، وسیبویه وخلیل از هر دو واؤ مفعول افتاده. (شروح) در واوی این وزن قیاسی ست، ومشیب ومبیه از شوب وبوه نادر. (نوادر الوصول) یقال: امثله آنکه حرکت منقوله اگر مفتوحه باشد واؤ ویاء الف گردد. اقامة: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویه حذف کردند تاء در آخر عوض دادند که فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت که در فعل نمے باشد حاصل شد. (ذکر الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکه از مذهب اخفش گذشت، وهمین وزن قیاسی ست، ومهوب از هیبت شاذ. مطیوب: ومعیوب ومخیوط ومدیون. ودر واوی کم: نحو: مصووغ ومصووب، زیراکه ضمه بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز ست ازانکه در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وحول. بعد کسره: احتراز ست از دوام وسوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چوں:
قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واو ویاء عین فاعل که در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود
ناظر بمصدر ناظر بجمع
همزه گردد چوں: قائِلٌ وبائعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
ضمهما قائل وبایع مختلف، متفق
چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وهمچنین هر مدهٔ زائده بعد آں نحو: رسائل. الف زائد که قبل الف
بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مده بود در بایع
مفاعل ومفاعیل افتد واوْ شود نحو: قواریر. در کلمهٔ ....
بدین وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نه، واین احتراز ست از جوار مصدر جاور وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودة جمع عود یا مسنّ شتر پیر. **یاء شود:** بجهت تعلیل فعل وواحد بودن واوْ ساکن دراں بمنزلهٔ معلل، وبجهت ثقل واوْ بعد کسره که بمنزلهٔ خروج از کسره بضمه است. **نه در ناقص:** احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رواى، قلب نکردند تا توالی اعلالین نشود. **قیم وقیام:** در اصل قوم وقوام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشاره بآنست که بودن واوْ قبل الف شرط نیست. **دیم وجیاد:** هر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمة باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه واوْ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. **که در فعلش:** احتراز ست از عاور وصاید که در فعل هم معلل نه شده. **همزه گردد:** اول الف شود جهت موافقت فعل والف همزه گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظی که بدین وزن باشد صوری، ای مقابلهٔ سکون وحرکات بخصوصها. **پسین:** جهت استثقال دو حرف علت که میان آنها فاصل خفیف ست در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل ست. (رکاز الأصول)

بوائع أصله: بوایع مثال مختلف، همچنین عیائل جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل أصله: أواول جمع أول مثال هر دو واوْ ست، وهمچنین خیائر جمع خیر مثال هر دو یاء، ودر صواویس که وزن مفاعل ندارد همزه نشد. **همچنین:** ورائے وجهیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدهٔ زائده درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکاز الأصول) **مدهٔ زائده:** احتراز است از جداول ومعایش که واوْ ویاء دراں اصلی ست.

واوْ شود: زیرا که تکسیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واوے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر. جمع قارورة بمعنی شیشه وبول مریض که پیش طبیب برند، وهمچنین شواهد جمع شاهدة.

در کلمهٔ: ای یک کلمه اگرچه حکمی باشد، چوں مسمعي، بخلاف فوید ورأیت یدي واصل.

که واؤ و یاء بهم آیند واولین ساکن **غیر مبدل** است **واؤ یاء شود** و یاء در یا ادغام یابد، واگر هر دو ضمه بود کسره گردد نحو: سیّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم** از سیّد جوازاً، **واز کینُوْنة** وجوبا. **واوے که** سوم بود چوں پیشتر رود **نه پس ضمه یا شود نحو: یُدعی** یُدْعَیان یُدْعَوْن، وأَعْلَى أَعْلَيا أَعْلَوْا، و **همچنین** واوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمه وکسره از لینے که پس حرکت آید **نه فتحه ازاله نمایند** بنقل اگر قبل ضمه کسره بود وبعد آں واؤ و قبل کسره ضمه وبعد آں یاء، وگرنه بلا نقل نحو: **خشوا** **وقووا** **ویرمي** یرمیان **یرمون**، **یدعو** یدعوان **یدعون**.........

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صوین. **غیر مبدل**: احتراز ست از بویع وسویع که تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجهول تفعیل وتفعل ست. **واؤ یاء شود**: از جهت مناسبت در لین وجسر وتوسط، وعکس نکردند جهت خفت یاء. **بیفگن یائے**: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز کینونة**: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.

واوے که: ازینجا بیان ناقص است. **نه پس ضمه**: احتراز ست از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستثقال وقوع بعد کسره وحمل واقع بعد کسره براں. **نحو یدعی** در اصل یُدعو یُدعوان یُدعوون بود، واؤ در ماضی ومصدر آنها سوم بوده در اینها رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شده از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وهمیں است حال أعلی إلخ که واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

همچنین: ای واؤ یاء گردد برائے استثقال واؤ بعد کسره. **دعوا** در اصل دَعْوُوْا واؤ اول بقاعدهٔ مذکور یاء شد وضمه بما قبل دادند بعد ازاله حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نه فتحه**: چه موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجهول، چنانکه گذشت.

ازاله نمایند: برائے ثقل ضمه وکسره بر حرف علت خصوصا بشرط مذکور. **خشوا** أصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسره است وبعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازاله حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا أصله: قوووا وتعلیل مثل خشوا. **یرمي** أصله: یرمیُ ضمهٔ یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمهٔ او، گرچه کسره ست واؤ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **یرمون**: أصله: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. **یدعو** أصله: یدعوُ، ضمه از واؤ بلا نقل افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه واؤ ست ونه قبل آں کسره. **یدعون**: أصله: یدعوون ضمهٔ واؤ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، **وتدعين وترمين**. **حرف علت غیر عارض که طرف متمکن وبعد ضمه بود بعد کسره گردد** نحو: **تَلَقٍّ وأَدْلٍ**، چنانکه واوٗ ویاء بعد واوٗ مضموم و **قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعُول** ست دو واوٗ **آخرش یاء شود وپس کسره** نحو: **دليّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، و ہمچنین دو واوٗ آخر بعد واوٗ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي**. **حرف علت آخر کلمہ اگرچہ قبل تائے عارض بود بعد الف زائدہ ہمزہ گردد** ....

بعد کسره میگردد

یا شود ما قبل آن مکسور

کلام میقال دلو

رام أصله: رامي، ضمۂ یاء بلا نقل افتاد، چہ قبل آں اگرچہ کسرہ است، لیکن واوٗ بعد آں نیست. (نوادر الوصول)

تدعين أصله: تدعوين، قبل لین مکسور ضمہ است وبعد آں یاء، حرکت لین بما قبل دادہ باجتماع ساکنین انداختند.

ترمين. أصله: ترميين، ازالۂ حرکت بلا نقل شد؛ زیراکہ نہ لین مضموم است ونہ قبل ضمہ کسرہ نہ بعد آں واوٗ.

غير عارض: احتراز ست از مثل کفوا أحد کہ در اصل کفؤا بہمزہ بود. **طرف متمکن**: ای اسم متمکن، نہ در عین آں چوں: قوول جمع قائل، ونہ در طرف اسم مبنی وفعل نحو: هو ويدعو. (ركار الأصول) **بعد ضمه**: اصلی نہ بعد سکون یا فتحہ چوں: دلو وظبي وعصوٌ ورحيٌ وبعد ضمۂ عارضی مثل: أبوه. **بعد کسره إلخ**: ای ضمۂ ما قبل کسرہ بدل گردد جہت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (ركار الأصول) **تلق**: أصله: تلقيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلوٌ بعد قاعدۂ مذکور یاء از ہر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث**. نحو: قويه، أصله: قووة، ضمۂ ما قبل واوٗ ثانی کسرہ شدہ واوٗ بمناسبت آں یاء. **فعلان**. بضم عین چوں: قويان، أصله: قُوُوان. **بر فعول** [بضمتین ومشتمل بر دو واوٗ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال ہر دو آمدہ نحو: حتو وعتو، وحتي وعتي. (منه)

آخرش یاء شود: کہ یکے واوٗ مفرد است دوم واوٗ جمع. **پس کسره**: یعنی ضمۂ ما قبل بکسرہ بدل شود. **دلي** أصله: دلووٌ، جمع دلو، ہر دو واوٗ یا کردہ ادغام نمودند، وضم لام بکسرہ بدل شد. **مقوى** أصله. مقْوُوْوٌ، واوٗ میانہ را بجہت سکونش وثقل اجتماع سہ واوٗ فصل ضعیف قرار دادہ واخیر را بقاعدہ اول یاء کردند، پس واوٗ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمۂ واوٗ اول را کسرہ دادند.

معدي ومرضي یعنی دو واوٗ را کہ بعد واوٗ باشند نیز بیاء بدل کنند. أصلهما: معدوٌّ ومرضوٌّ. وقیاس آں معْدُوٌّ ومرْضُوٌّ است. **تائے عارض**: احتراز ست از کلمۂ کہ دراں تائے لازم بود چوں: تعاوت ودراية. **ہمزہ گردد**: وجہت وقوع در محل تغییر بعد الف زائدہ مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزلہ فتحہ آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخیر را ہمزہ کردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واوں را بجہت امتناع تحریک مدۂ زائدہ حرکت ندادند. (ركر الأصول)

نحو: کساء وعباءة. **فعلی اسمی یائے لامش واوٗ شود** نحو: تقوی، نه صدیا، و**فعلی اسمی عکس بود** چوں: دنیا وعلیا، نه غزوی. همزه که در **مفاعل** بعد الف و **قبل** یا افتد ودر مفردش **چنین نبود** یاء شود، وفتحه یابد ویاء **الف گردد** چوں: **خطایا**، نه شواء. ونزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں **همزه واوٗ شود** نحو: أداوي وهراوي. یائی که بعد ضمه و**آخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو زائد **فُعلان** واوٗ شود، لیکن لام کلمه بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، وباتصال ضمیر فاعل ونون تاکید **بازآید** ....

کساء اصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة** مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، اصله: عبایه نوعے از گلیم. **اسمی**. نه وصفی که دراں یاء رابحال دارند. **واوٗ شود**: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند ازانکه صفت ثقیل ست، ویاء خفیف واسم خفیف وواوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا** که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واوٗ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه وواوٗ. **غزوی** زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **همزه که** ایں قاعده در اصول مهموز باید. **مفاعل** ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت احتراز وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، ویاء بهمزه اقرب ست از واوٗ. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا** اصلش خطاءي جمع خطیئه، همزه درمیان الف ویاء در مفاعل افتاد، ودر مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء** جمع شائیه همزه دراں اگرچه میان الف ویاء ست، لیکن در مفرد همچنان بود.

همزه واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

اداوی جمع اداوه بمعنی مطهرهٔ آب، اصله: اداوو، الف زائد اداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واوٗ را جهت کسرهٔ ما قبل یاء کردند اداءي شد، اکنون قاعدهٔ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واوٗ کرده فتحه دادند، ویائے اخیر جهت تحرکت وانفتاح ما قبل الف شد، وهمچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضی وصاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي وهي. **فعلان** بالضمه چوں: رموان مرد تیر انداز. **واوٗ شود**: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نهی وان شرطیه وغیره **بیفتد**. زیراکه حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع ولم یرم ولم یخش، وادع وارم واخش (ارکان الأصول) **بازآید** جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است

چوں: اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوَنْ اُدعِن ولم يَق وقِ. یائے آخر **مفاعل** رفعاً وجراً **بیفتد** وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوار. از دو یائے آخر **مفاعیل** رواست که یکے **بیفتد** ودیگرے حکم یائے **مفاعل** یابد نحو: **صحاريُّ**، **وطي** در بَقِيَ ودُعِيَ **بقا** و**دعا** گویند، بنو حارث و**بعضے دیگر** بجائے واوٗ ویائے ساکن بعد فتحہ **الف نیز** خوانند چوں: تابة وإنَّ **هذان** وإنَّ ضاربان.

در رفع وجر — در جمع بر وزن مفاعیل — در نصب — ماضی معروف — ماضی مجهول

اصول مضاعف :

وآنرا اصم نیز گویند

چوں: دو حرف **یک جنس** در یک کلمہ **بہم آیند** ....

ادع اصلش ادعو، واوٗ بامر افتاد. ادعوا [واوٗ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا اصلش اُدعو واوٗ بجہت الحاق واوٗ ضمیر باز آمد بعده ضمه بر واوٗ دشوار داشته ساکن نمودند و باجتماع ساکنین افگندند. ادعون واوٗ واحد بالحاق ونون تاکید باز آمد.

ادعِن بضم عین وکسر آں، اصل اول اُدعون بضم واوٗ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعوِن بکسر واوٗ صیغۂ واحد مخاطبہ، واوٗ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (مه) لم یق مثال لفیف که حکم ناقص دارد، اصله: لم یوقي، واوٗ بجہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتاد، ویاء بجازم. وِقِ دراصل اِوقي بود، واوٗ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعل در حذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری جمع صحرا، چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل. جوارٍ وجواريَ خوانند، وبعضے صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. طي قبیلہ از عرب است. دربقي ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ] فتحہ غیر اعرابی دارد وما قبلش مکسور بود. (ركاز الأصول) بقا ودعا گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأيت القاضي که یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم که در طرف نیست قلب نکنند. (ركاز الأصول)

بعضے دیگر مثل: بني هذيل وزبيد وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیراکہ از واوٗ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. ان هذان أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیة: [illegible] (طٰه ۶۳) مفسران وجوه دیگر ہم ذکر کرده اند، وہمچنین درمن أحب كريمتاه است.

یک جنس: صحیح یاحرف علت یاہمزه. بہم آیند: حقیقةً چوں: مد، یا حکماً نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ ودَوابّ، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ. واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدّْ. ادغام متحرک باسکان حرف اول بلا نزد غیر اہل حجاز نقل ست اگر ما قبل او با نقل حرکت آں متحرک ست یامده، وگرنه ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام: ادغام نزد کوفیه از افعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بہر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعه از یک مخرج خواندن، وتخفیف دران ظاہر است. واجب ست: اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. نه بعارض: که باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مددِ القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واتحاد حرکت حرف دوم. فرّ: مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر ہمچو نصر ونصرت ست. دوابّ: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)

اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. حیي: ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، ہمچنین ست حال أحيِ واستحیا. (نوادر الوصول) حرکت عارض: که از امر منفصل حاصل آمده.

ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی معیں، ولہذا قاف یا تا یا ہر دو را گاہے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امددِ القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مدّ القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.

عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. کسره: برائے آنکه در تحریک ساکن اصل ست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت بود. (شرح) در حال وقف: زیرا که اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: مدّ، در اصلش مدد، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند.

یامده: ما قبل آں نحو: حاتّ وحُوْتّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دویبه وحویصة. (نوادر الوصول)

بانقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مده واجب ست، وادغام متحرک جائز اگر ماقبل او متحرک ست یا مده ودوم متحرک وإلا نه. شرط ادغام ست که اعلال مزاحم نشود، نحو: ادعوی، ولبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، وحرف اول ہائے سکتہ وبدل از ہمزہ والف ومدغم فیہ (در نقل ادغام) نباشد ودوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ (نحو اومی ماضی مجهول) وبِبَدْرٍ مگر تتنزل وتتباعد (دال متجانسین زائد ست) ....

بانقل: حرکت آں بماقبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. **یمد** أصله: یمدد، حرکت دال اوں بماقبل داده اوں را در ثانی ادغام کردند. **غیر مده**: احتراز است از [illegible] (بقرة ۲۴۶) و [illegible] (ابرهیم ۱۸). **واجبست**. بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: [illegible] (آل عمران ۴۱) و [illegible] (مصصص: ۳). **جائز**: نه واجب، اول بجهت اجتماع مثلین، وثانی بجهت عروض آں باوجود زیادت تصرف که اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: [illegible] (یوسف ۲۱) **یا مده**: ای لین بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دهر وثوب بشیر. **والا نه**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابرست که ماقبل نه متحرک بود نه لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

که اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ادعوی** أصله: ادعوو، اعلال کردند نه ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبه آں ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیره رفع مے شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: که ادغامش موجب لبس به 'سب' ست. **ہائے سکتہ**: که در آخر کلمه بوقف ووصل آید نحو: عدویه هدث؛ چه ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قوول مجهول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حبّب؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائده الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

درنحو: ای جائے که متجانسین اول کلمه باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لهو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: ای جائیکه اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو همزه مگر در مشدد الوضع که واجبست **نحو**: سأّل.

نحو فتترب وفتباعد که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه **حلق** مخرج **هفت حرف** ست، **اقصاش** مر **همزه** وهاء والف را، ومیانش مر **عین** وحاء را، وادناش مر **غین** وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، وکاف **مقارن** آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول **یکے از دو حافہ** زبان.....

مقابل معجمه معجمه کناره

یا مده: نحو: قالوا تترب وقالوا تباعد، وازانست لاتناجو در قراءتے. **در دو همزه**: ای ممتنع است نزد جمهور بجهت حصول زیادت ثقل دریک کلمه چوں: قرأّ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: ملأ بهاء. (ركن الأصول) **مخارج**: بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقا هر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف را ساکن خوانی وما قبل آں همزهٔ وصل آری، جائیکه آواز منتهی شود همان مخرجست، وجهات مخارج همگی چارست. (ركن الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس وإصاق وانفتاح وغیر آں. **هفت حرف ست**. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نو در الوصول) **اقصاش**: ای منتهایش به نسبت دهن وشفتین.

مر همزه: یعنی به ترتیب ذکری بنجے که همزه مقدم بر هاء ست وهاء بر الف، ودر تمام فصل همیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے همزه بعد هاء ست، ونزد بعضے هاء بعد الف، واخفش مخرج هاء والف را یکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بهاء منقلب گردد نه بهمزه، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ هوائی ست هیچ مخرجے ندارد. (رضي وغيره) **مر عین**: از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاهر وتشریح وتصریح آں کرده. **مر غین**: ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اوں زبان که متصل بحلق ست. **کاف**: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن**: ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں**: ای مجموع الأمرين، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومهدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافہ: اشاره می کند که از هر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، كذا في "الارتشاف"، وحافه طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون
مہملہ بالکسر جمع ضرس دندان
مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دوثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین
[illegible] مقدم مہملہ فوقانیہ ای سرزبان مہملہ معجمہ مہملہ
طرف زبان وطرف دوثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دوثنیۂ علیا، وفاء باطن
ای مخرج فاء ہر دو معجمہ مثلثہ
لب زیرین وطرف دوثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دولب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں. وآں مقام بالائے دندان ضاحک وناب و رباعی وثنی باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا دو و در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت راقواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحک، ودوازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقل گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن. ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنک. نون مقارن: وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودرمیان محاذی آں از بالائے ثنایای علیاست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا في شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنک وخیشوم. طاء وتاء ودال: ایں حروف را ذولقیہ نامند، چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دوثنیہ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست: چراکہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایاست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر 'ارتشاف' گفتہ: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دوثنیۂ علیا: [از 'اصول' معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنین ست در 'ارتشاف'، وایں حروف ہجدہ گانہ را لسانیہ گویند؛ زیراکہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد

مابین دولب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

و مر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجهوره حرفیست که دم از جریان بندد، و مهموسه ضد آں ستشحثك **خصفه**. شديدة: حرفے

از همس بمعنی آواز

ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی **أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں**.

متوسطة: مابین ہر دو **وَلِمَ يَرُوْعُنَا**. **مطبقة**: آنکه زبان را ....

دخلیست: زیراکه في الحمية غنه دارد، وایں چار حرف شفویه نامیده شود که از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکه سوائے غنه دراں باشد، چوں: عنت ومنت. ومخرج نون ساکنے که در مثل: عنك ست سیبویه بیان کرده که هماں مخرج نون متحرک ست، كذا في "الارتشاف". ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکه نون خفی اگرچه از حروف متفرعه است چوں همزه بین بین والف اماله، لیکن مخرجش از اصول بود، لهذا مصنف آنرا جداگانه شمرد، بخلاف حروف متفرعهٔ دیگر که مخارج آں سوائے مذکوره نیست، كذا في بعض الشروح. مجهوره: از جهر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچه متحرک باشد؛ چراکه ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرک ازاں داده شد که حرکت سبب جریان دم ست، هرگاه باوصف آں صورت نه بست معلوم شد که ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ضل قو ربض إذ غزا جند مطيع داده اند، كذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعهٔ ایں حروف مثل مهموسه بیان نکرده؛ زیراکه سوائے مهموسه همه مجهوره است، پس بیان یکے کافی شد

ضد آں: ای دم را از جریان نه بندد که ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحثك" حاجت خواهد کرد، دریں مسئله ایں زن، كذا في "الجاربردي". که صوتش: دراز نگردد اگرچه امتداد آں خواهی بجهت شدت لزوم مخرج خود. اجدك قطبت: می یابم تراکه ترش رو شدهٔ، ای مجموعهٔ شدیده ایں حروف هشت گانه است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بسته نشود، وآں سوائے متوسطه وحروف هشت گانهٔ مذکور است.

متوسطة: بدانکه حروف متوسطه نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزده، ودریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة هشت ورخوة سیزده است، مصنف مذهب ثانی اختیار کرده. وبدانکه شديدة را لجّ ورخوة بطش ومتوسط را بخل تمثیل داده اند؛ چه در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نه جریان آں. لم يروعنا: چرا می ترسند مرا، ای متوسطة مجموعهٔ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست: زیراکه مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عنده باشد از مشترک مشترک فیه.

بر حنکِ اعلی **منطبق** گرداند صطظض (مجموعِ آں). و**منفتحة**: **غیر آں**. مستعلیة: **آنچہ زبان را** بحنک بر دارد صطظض خفق. **منخفضة**: جز آں. حروف **الذلاقة**: کہ ہر رباعی وخماسی ازاں **حرفے** (وقت تلفظ) دارد **مر بنفل**، **مصمتة**: **مقابل آں**. حروف **القلقلة**: کہ درو **باشدت** (باوجود) **ضغط** بود **قد طبج**. حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر** ست ولام **منحرف**.

پس بدانکہ ادغام متقاربین در مخرج یا صفت **بقلب اول** بثانی ست ....

منفتحة. یعنی حروفیکہ زبانرا بحنکِ اعلی نچسپند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**. زبان بحنک برندارد ودر زبن پست ماند، ومستفلہ ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکار الأصول) **الذلاقة** ای مشابہ آواز طیور باشد؛ زیرا کہ از میان ثنایا وطرف زبان برمی آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (رضي)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت برمی آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہر چہ خالی ازاں بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهرقة وعسطوس. (جار بردي)

مر بنفل حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریکِ اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. **مصمتة** مصمتة آنست، کہ میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبن ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکہ مقابل حروف ذلاقة افتادہ. (رضي) **القلقلة** ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجہورة شدیدة اند وجہر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جار بردي) **قد طبج** طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (لارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پر ست گویہ دو بار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک برمیگردد. **پس بدانکہ**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازاں کہ ادغام ست شروع نمود **بقلب اول**: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم باآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمه مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي که ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبحتوْداً واذْبحّاذه، ومگر خاء در غین. وادغام ضَويٍ مشْفرٌ در متقارب، وصفيرية در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزه ممتنع ست. صحیح ست ....

مگر بعارض: که مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا که در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سدّ، أصله: سدد، دوم: بودن حروف بر صفتے که ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: سمّع أصله: تسمّع که ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) مگر حاء: مدغم میشود باآنکه ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند 'ودّ' ملتبس شود، ودریافت نگردد که ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. مدغم نشود: زیرا که حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیاده خواهد شد، وادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگرچه قیاس آں بود که اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند زیرا که حاء از عین وہمزه خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. اذبحتودا أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغالهٔ یک ساله را.
مگر خاء در غین. اگرچه خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجهش آنکه مخرج اینها مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلهٔ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسبخ غنمي وأبلغ حليلي. (منه)

متقارب: [نه در متماثل که آں صحیح ست] در متقارب ممتنع ست: تا صفتے وفضیلتے که دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست که بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنه، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشی وتافیف، وآں آوازیست که از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، كذا في [illegible]. اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکه ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکه اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکه برائے اعلال ست. نمی بینی که واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینه قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدهٔ وجوب ادغام یافته شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نه متقاربین، كذا في الرضي.

تاء در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا که یا سین متحرک خواهد شد که لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غير حده لازم خواهد آمد. (شرح الأصول) والف: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....

ادغام

ای در حاء وعین

مہملہ

معجمہ

برائے تماثل

ای تائے افتعال

نحو ادان در ادتان

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحاء: اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در ادحموا وادحاده گذشت. وجیم در شین: بقلب اول بثانی چوں: حرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وباء در میم. نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. غین وخاء. ای معجمتیں ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ حبيبي واسمح عمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ○ ألم نخلقكم ○ (مرسلات ۲۰) ودلك قاف. واول اقرب بقیاس ست؛ زیراکہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سالمه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نمانند؛ زیراکہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفی، واصبر در اصطبر. ادغام طاء. وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. بقلب طاء بآں: چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیراکہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست، لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہماں احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادکر در ادتکر.

بدال وبعكس، وزاى هم بقلب دال بآن، وبعد ثاء رواكه تاء شود يا عكس بود فالإدغام، واسَّمَعَ واشَّبَه شاذ. **وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسين وشين وصاد وضاد وطاء وظاء رواكه بما بعد بدل شود** فيدغم **نحو:** خَصَّمَ وخِصَّمَ، ويتبعهما **يخصِّمُ** وخَصِّمِ **فتحا وكسرا**، وجاء أيضا **مُخُصِّمٌ بضم الخاء** لضم الميم، والمصدر خِصَّام خصّام........

وبعكس: ای دال مهمله بذال بدل میشود چون: اذّکر، وآن خلاف قیاس ست. **وزای هم**: ای ادغام زاء در دال هم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جهر. **بقلب دال**: نحو: ازّن که در اصل ازدن بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح الأصول گفته اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول، وهمچنین دیگران هم گفته اند، ودران تردد ست؛ چه ظاهر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست که حرف صفیر دران منقلب نگردد، تا صفیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب هم نه پذیرد

وبعد ثاء: ای تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فاء کلمه ثاء باشد جائز ست که ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثّأر بمعنی قصاص گرفت ثاء وتاء هر دو جائز ست، وسیبویه عدم ادغام هم جائز داشته اگر چه ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفته. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسّمع واشّبه**: که بجهت قرب مخرج وشرکت در همس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صفیر، ودر دوم حرف صوتی مشمر در ثانی باول، هر دو شده است، وسمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمه چون: اعتزال. **دال**: مهمله چون: اهتداء.

ذال: معجمه چون: اعتذار. **شین**: معجمه چون: انتشار. **ضاد**: معجمه چون: اعتضاد. **ظا**: معجمه چون: انتظار.

رواکه: بدانکه تائے فوقانیه وجیم در نحو: اقتتال واجتحاح نیز همین حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته، وثانی در اصول هم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینها از اسنان. **نحو خصم**: اصله اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، وهمزهٔ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصّم شد، وگاہے فاء یا عین کلمه را کسره دهند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے همزه هم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فاء وعین برائے اشباع.

یتبعهما: ای هر دو را که یکے ماضی ممیز، ودوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرهٔ فا علامت مضارع هم کسره یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکه بفتح وکسر فاء چون ماضی ومضارع آمده است بضم خا هم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع روا شد زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا هم گاہے مکسور آید، پس عادت کسره دارد نه میم. (رکار الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق صعيف شاذ، وہمچنیں تائے تفعل وتفاعل

قیاس براں نباید کرد

باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف

ی لام تعریف

مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن . . . .

وہمچنیں در لام ادغام وہمچنیں تنوین

احصام. بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اخصام بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تابفاء.

وہمچنیں: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تاابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطہر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تاآنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوط اگر چہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخوت آں تاآنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنیں در شین تفشّی کہ سبب استطالت ست؛ بہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركار الأصول) لام ساکن: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: [illegible] ٥ (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگر چہ از حروف صوي مشفر ست. لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في 'شرح الأصول'، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف يرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنيا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحى واهر مع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ یُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سہ ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ کہ ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، در وقف ووصل ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا در إيْ الله وفتح فتح ماده در إيْ الله آں نیز رواست. وحلقتا البطان شَاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره .... برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو [چوں: [illegible] (هود ۱)، و[illegible] (بقره ۱٦٤)، و[illegible] (جمعة ۹)، و[illegible] (یس ۵۹)، و[illegible] (رعد ۱۱).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز ہمین است: لہذا دیگران ومصنف در اصول حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وایںجا در ضمہ بیان متقاربین ست نون را ترک کرده

متحرک جائز: زیراکہ دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و[illegible] (آل عمران ۱٤) وجزآں. دواب: جمع دابة مثال جمع سہ ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، ووجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. نحو میم ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشتہ باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. کہ ساکن: ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، وہمین حکم لین ست. ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: جیب بکر. آلحسن: ای جائیکہ ہمزه استفہام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بحرف ملتبس شود. اضربان: ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیہ با نون ثقیلہ؛ چراکہ الف حرکت نہ پذیرد، واگر او را انداز ند لا جرم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واو قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمہ شد اول مده ودوم ساکن ست. إي الله: أصله: إي والله بحذف واو قسم باجتماع ساکنین. حلقتا البطان: ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود واول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیہ در حلقتا کہ اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند. التقت حلقتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است **یانون خفیفه** بیفگنند، واگر نه حرکت دہند ای اول را در نحو: **لَمْ أُبَلِهْ**
چوں قل وبع
ودوم را در **اِنْطَلْقَ** ولَمْ يَلْدَهْ **ورُدَّ ولَمْ يَرُدَّ** کسره دریں باب اصل ست عدول **ازاں نبود** مگر
ہائے سکتہ ی در تحریک ساکن
برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و **میم جمع**، نہ در مانند **علیهم وہم**، **واختیار ضمہ** در **واوٗ ضمیر** وجمع، نحو: **اخشوا الله ومصطفوا الله**، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یانون خفیفه**: چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهين، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقير افتاد. **لم أبله**: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، اصلہ: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق** بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم يلد بود، صنق ويلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیف ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازاں ہم ثقیلتر.

ورد ولم يرد ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ** اليوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع**: چوں: ضربتم وضربكم، زیراکہ اصل تم وکم تمو وکمو بود، بحذف واوٗ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا یس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ**: برائے مناسبت واوٗ واشعار بر واوٗ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واوٗ ضمیر**: واگر واوٗ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واوٗ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واوٗ ضمیر ست. **مصطفوا الله**: مثال واوٗ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واوٗ ولام "الله" واوٗ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: **قَالَتُ اخْرُجْ** و**قَالَتُ اغْزِيْ**، نہ **قَالَتِ ارْمُوْا** (لفظی باشد یا تقدیری) وإنِ امْرُؤٌ وإنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ (اصلہ اردده)، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ۱، ۲) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: **رد** و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است بازآید نحو: **قُوْلاَ وقُوْلَنَّ**،

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی دریک کلمہ باشد. **قالت اخرج:** پس اینجا ساکن دوم کہ خا است وضمۂ لفظی را دریک کلمہ است، لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تا باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زا درست باشد، چہ اصل آں اغزوي بود، واؤ بعد نقل حرکتش بماقبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم، زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست: چہ رموا در اصل رمیوا بود، ضمۂ یاء بماقبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بتبعیت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چہ ضمۂ حا اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست: چراکہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر. کذا في شرح الأصول.

در نون من الخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف، لہذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہا واقع شود، اصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہا کسرہ دادند، مصنف در اصول گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. **اختیار فتحہ:** بقراءت وصل، چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. **ساکن اول:** زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند: چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہر چہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است دریک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نه رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَر.

مبتدا خبر برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظ

فصل

بدانکه از جمله تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نه پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمه، ....

نه رمتا ای اینجا باز آوردن الف که بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد، چه اگرچه ساکن ثانی یعنی تا باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ که ساکن اول ازان افتاده است متصل نشده، بلکه بتائے تانیث پیوسته، وآں کلمۂ جداگانه است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت رديه رماتا هم آمده. **قل الحق** یعنی اینجا هم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکه حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، وآں کلمه دیگر ست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر. حاصل آنکه آنچه مده است هرگاه بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست که همزه قطعی دارد مده باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مده بداں متصل شده است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت همزه بلام تعریف برده همزه را اندازند دریں هنگام جائز ست که مده را باز آرند وغیر مده را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکه مده باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. **بما بعد:** ای اگر بعد آں کلمه دیگر باشد، وابو حیان تعریف آں بقطع نطق کرده، وبعضے بقطع حرکت تعریف نموده وآں بهتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. **دریں حال** . برابر ست که از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے که دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکه آخر کلمه تائے نبود که در وقف ها شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجه در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. **روم حرکت:** [وآں آوردن حرکت ضعیف است که سامع هم براں آگاه شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکه برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفته: که جمهور بجواز آں قائل اند، هاں بریاضت برآید.

اشمام ضمه: [وبعضے در حالات ثلاثه تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزيد بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام هم جائز ست وجز در ضمه نباشد، واشمام آنست که متکلم بعد حذف ضمه هر دو لب بهم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند **مطلقا**، یا **در منصوب** **مجرد از تاء** نه مرفوع ومجرور، **واین افصح ست**. **وقف عصا** ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و**کسره بیفتد** و**محذوف باز**
مبتدا
آید، وبعد **فتحه الف گردد** **چنانچه نون** "إذن". تائے تانیث **اسمیه** **نه در نحو**: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زید ورأیت زیدا ومررت بزید. **در منصوب**: بفتحه فقط، نحو: رأیت زیدا، خلاف مسلمات که منصوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأیت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتا واختا که تائے آں هاء نمی شود.

واین افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قوے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا** یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا. ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد** زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، واینجا اگر چه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: [illegible] (العلق ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون 'إذن' ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، کذا في "شرح الأصول"، ودر 'جاربردي' گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده این دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابي علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" ابنهم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وان، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقت، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ح، نوادر الوصول) **نه در نحو** ای تائ که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

روا است **نقل** حرکت از همزه **بساکن صحیح**، واز **غیر همزه** جز فتحه، **نه در نحو**: هذا جِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر **ساکن ست**، وبلا نقل **اگر مفتوح**، وباخت (نزد بعضے) حرکت ما قبل **اگر مضموم** (حرکت همزه) ست یا مکسور (حرکت)، وتشدید **آخری** که **متحرک ست** وبعد **متحرک** (حرکت بما قبل) و **صحیح** ست، **نه همزه** (نزد بعضے) **در "أَنْ"** و"أَنَ" دولغت "أنا" الف افزایند، و**قَلَّ مَهْ** وأَنَهْ. لازم ست **هائے سکته** در **قِ** ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچه سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر همزه، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: سوء، نقل حرکت نکنند؛ زیرا که حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر همزه**: که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو. ای دریں صورت وزن حِبُث ودُئل که ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکه در جبر ومن قفل نقل ضمه وکسره هم نکنند، وحرکت همزه بهر حال نقل کنند اگرچه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیراکه وقف بر همزه ثقیل ست گویند: هذا ردُؤْ ومن البُطِئ، وبعضے هذا رِدِئْ ومن البُطُؤ باتباع خوانند. **ساکن ست**: ما قبل همزه، چوں: هذا جزْو ورأيت جزا ومررت بجزي بسکون اوسط. **اگر مفتوح**: باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كلا ومررت بِكَلِيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كما، وهمزه آں در هر سه حالت واؤ شود. **آخری**: ای حرف آخر چوں: جعفر. **که متحرک ست**: نه ساکن، پس در اضرب واضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک**: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بكر احترازست.

صحیح: نه حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. **نه همزه**: بدیں قید كلأ خارج شد؛ چه همزه ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أن: ای در "أن" بفتح همزه ونون، یا بسکون نون، وآں بعد همزه وفتح نون که در ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن که حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه**: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفهامیه بهاء والحاق هائے سکته در ضمیر متکلم، وهمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

هائے سکته: واو آنست که آخر کلمه بهنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **درق**: وآں امر ست، ای در کلمه که بر یک حرف ماند وجزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إلامَ وغلامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وهر کلمه که حرکت آخروے نه اعرابست ونه شبهٔ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، وور هنا وهؤلاء ویا
اسم اشاره مکان
ربا. واؤ و یاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم **بیفتد**، وور وصل جائز ست، ....

مثل م: ای در کلمهٔ مستقل که بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند وور لفظ جزو کلمهٔ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیه که مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، وور ینجا هم هائے سکته لازم ست برائے بودن کلمه بر یک حرف در حقیقت.

در إلام ای در مائے استفهامیه که بحرف جر مثل: إلى وعلى مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف مانده ولفظ مثل جزو ما قبل شده وما قبل هم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال: لهذا الحاق ه جائز وعدم آں بنظر اصل.

علامي ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق هاء وعدم آں جائز ست، پس هر یک که در وصل بفتح یاء خواند رواست که در وقف ساکن آرد برائے آنکه ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر هم لازم نیاید، وجائز که برائے محافظت فتحه هائے سکته لاحق کند، وهر که در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش دریں هر دو الحاق هاء برائے اظهار وابقائے حرکت ست، پس گفته شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن هم جائز؛ زیرا که کلمه بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) **نه شبه اعراب** نحو: جاء زید، پس در آخر زید هائے سکته نه پیوند.

ضرب ماضی، چه حرکت آں بمشابهت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکره. **یا زید** که ضمه اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل که فتحه اش از لا حاصل شده، وآں مثل عامل، پس بناء عارضی باشد، وهمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

ور هنا ای در کلمه که آخرش الف باشد، الحاق ه، برائے اظهار الف که حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بهتر وشرط ست که در الحاق مشابه مضاف نه شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکوره بسببیکه مضاف نشود التباس باضافتش نیست، كذا في شرح الأصول، ودر الارتشاف گفته: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتوان گفت.

هؤلاء بالقصر اسم اشاره برائے جمع. **ویا ربا** اصله یا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه** که در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بوده است اگر چه در بعضے صرف لفظ باشد نه خطا، واگر چه بعضے متفق علیه ست وبعضے مختلف فیه. **بیفتد**: زیرا که اکثر در وصل هم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منه)

جائز ست: وضابطه آنکه اثبات واؤ ویا بعد هائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکه ما قبلش مفتوح بود ویین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست وحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا یین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغز ویرم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي در
جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث
فواصل و قوافی. وبعضے یائے مُرٍ وقاض را باز آرند، ویائے غلامي ویائے ساکن القاضي ویا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث بران بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچہ مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچہ مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیرا که ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.

در فواصل: ای در اواخر آیت و قوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیرا که فواصل و قوافی محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُر**: دراصل مري بود اسم فاعل از أري يري. **قاص**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجہت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا که وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے علامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست. **یا قاضي**: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیرا که در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وہم در علامي معلوم نشود که مضاف ست وزیرا که تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المری**: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا که عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء را که لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.

باعث بران: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: بر ں، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: علاما بشير، واگر کسرۂ غیر اصلی برراء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من كلام، وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیرا که در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، وامّ مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا که باز نمے آید چوں: ماد و مواد وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغيره.

یا **بعد کسره بیک حرف** یا دو با سکون اول نحو: کتاب و **وجدان. چوں الف از واوٗ بود کسرهٔ غیر راء**

در اماله مثال فاصل یک حرف درخت خاردار

اثر نکند، یاء **بعد یاء** باوصل یا **فصل یک حرف** نحو: **سیال** و **شیبان** و رأیت زیدا، یا **بدل از** یاء یا واوٗ

بسکون یا نام قبیله بامالهٔ فتحهٔ دال بودن الف

مکسور نحو: **سال** و کاد، یا گشتن الف یائے **مفتوح** در وقتے نحو: **دعا** و **حبلی**، یا وفق امالۂ سابق،

نحو: رأیت **عماداً**، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿**والضُّحَی**﴾ حرف مستعلی **بعد الف** باوصل ....

الضحی: ۱

بعد کسره إلخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٔ بعید در کلمه باشد چوں: حسلاب اماله اش از یک کسرهٔ بعید مثل: حساب اولی ست. (الارتشف، شرح الأصول) **بیک حرف**: ای به فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو**: واگر سه حرف فاصل بود مثل: فتلت قسا، یا اول ساکن نبود چوں: اکت عسا اماله جائز نیست. **باسکون اول**: زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکه ہاء حرف مخفی است، واگر فصل سه حرف است واوں ہاء چوں درهماں امالهٔ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٗ بود**: ای مبدل از واوٗ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: حاف امالهٔ جائز بود برائے کسره. **کسرهٔ غیر راء إلخ**: قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من رباومں دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بسه ومں ماله؛ زیراکه بودن الف از واوٗ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٔ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال**. دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوں، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان**: بکسره وامالهٔ الف مبدل از تنوین در وقف بیء.

سال مثال بدل از یاء، اصله: سیل. **یائے مفتوح**: [برابر ست که کلمهٔ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا] ای در کلمهٔ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمهٔ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در ہمیں کلمهٔ وقت تصغیر یاء شود نحو. عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا**. که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی** که الفش در تثنیه یا گردد.

عمادا: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٔ اول. (منه)

والضُّحی: پس در الف 'ضحی' که بدل از واوٗ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق إی: ﴿إذا سجی﴾ (الضحی: ۲)، ﴿وَمَا قلی﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباحل ولاعب وجز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، وقبل الف ہم نہ، در باب خاف وطاب وصفا. چنانچہ رائے غیر مکسور متصل مفتوح باشد یا مضموم الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست وبعد مانع مانع ست نحو: صارف. ورواست امالۂ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یارائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالح وناقص، ودو حرف مثل: مناقیح ومناشیط. **مانع اماله**: زیراکہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، درصورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در 'ارتشاف' گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: حلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب حاف. [أصله: حوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) **طاب**: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ**: یعنی اینہم مانع اماله است؛ زیراکہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع**: [ای بعد حرف مستعلیہ یارائے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگرچہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیراکہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿من رباط الخيل﴾ (الأنفال: ٦٠) یا آنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیراکہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ح، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف**: رائے مکسورہ بعد الف افتد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: كدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من اسقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث**: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیراکہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا در إما لا روا نبود. وتثنیه یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمه؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واو بود واو شود کثالث أصلي
مفرد کی بدل از واو چون عصا وعصوان
لم یُمَل، وگرنه یاء گردد، وهمزه ممدوده اگر اصلی ثابت ماند، واگرنه واو شود وجوبا اگر از الف
اماله کرده نشود
تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع که دلالت کند بر زیاده بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: که بواو یا یاء ونون ست، ....
ماقبل مضموم ماقبل مکسور

رحمه مثال آنکه فتحه بر غیر مستعلیه باشد. حقه درج مثال آنکه فتح بر مستعلیه بود. من الضرر مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: این سه حروف در جواز اماله مستثنی است؛ زیرا که بجائے جمله وفعل مے آید، پس اماله کرده شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ دو شے: حقیقة باشد یا مجازا چون: زیدین که مفرد را بتاویل مسمی بزید تثنیه آوردند، وهمچنین أبوین وقمرین به تغلیب. لم یمل: چون إلی هرگاه اسم بود تثنیه آن إلوان بود.

وگرنه: چون مصطفیان در مصطفی که الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی که الفش بدل از یاء ست، ومتیان در متی وقتے که علم بود که الفش اگرچه اصل است، لیکن ممال ست ای اماله کرده شد. (منه) ممدوده: ای نه زائد نه بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرّاءان تثنیه قرّاء، وابو علی قلب آن بواو از عرب حکایت کرده.

وجوبا نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان همزهٔ اصلی وغیر آن، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بهمزه بدل کردند، ونزد بعضے همین همزه زائد ست، بهر تقدیر لائق تغیر ست، وبواو بدل کردند جهت آنکه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول)

والا ای اگر اصلی نبود ونه بدل از الف تانیث، بلکه یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا ای قلب آن بواو جائز است؛ زیرا که این همزه بعینه اصل نیست، پس مشابه حمراء شد وابقائے آن هم رواست؛ چرا که یا بدل اصلی ست یا بجائے آن آمده، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست که در مفردش تغیرے شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آن؛ تا دلالت کند إلخ.

صحیح: که واحد در آن صحیح بود. بواو: غالب برائے مذکر عاقل

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلّت** را، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند بر سه تا ده، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود نه **اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسومش مده بود، ودر رَجُلٌ وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة وجز آں نیز آید، ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجُز وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشریف ومیت صفة، ودر **فرد** ورُطب وجاهل.....

نه صفت بالفتح یعنی مؤنث سماعی بود بالکسر یا جمعه ارحل بالضم جمعه أصبع بالفتح بالضم حیض وطہر سحبہ بصمتیں گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بکسر تین وصفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نه اسم نادان

مر قلت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چون: [illegible] (الاحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد] یعنی از سہ تا دہ بادخاں ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ**: رضی گفتہ: ہر گاہ اسمے را جز جمع قلّت نباشد چون: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چون: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف**: چون: فلس وأفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قول کہ اجوف است. **مدہ بود**: چون: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع یمین. (نوادر الوصول)

ودر رجل ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن** بفتحتین روزگار، جمعہ: أزمن. **ضبع** بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط** بضمتین کاریکہ درو‌ے از حد گزرانیدہ باشند، جمعہ أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع** بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعہ أضلع. **نعمة** بالکسر نیکی ومال، جمعہ: أنعم. **اكمة** بفتحات پشتہ، جمعہ آکم.

جز آں: چون أنمر در نمر، وأرکب در رکب، وأدور در جمع دار. **شاذ** زیرا کہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واو ویا دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چون: ثوب وأثواب، وبیت وأبیات، یا صفت چون: عون وأعوان، وضیف وأضیاف، وہمچنین جائے کہ در اوزان آتی قید اسم وصفت نکردہ مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلہ اسم ست سوائے عدو، ومثالہائے صفت چون: حر وبکر ونضو ونکد ویقظ ویکفو، وفعول اسمی چون: فلوٌّ. **فخذ** بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز** بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد الخ**: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واو بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووہم وأوہام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجز آن نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر ست وسومش مده، ومانند حبیب ودر
بفتح نون بفتح همزه وکسر عین بر سبیل اطراد
نجد وقن وجز آن نیز آید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر که دلالت کند
بکسر چون نعمة جمع آن اعمة بالضم جمعه غلمة
بر یازده وبیش، وزنش بسیار ست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ
بالضم چون فعل بفتح بر وزن فعله
وخَوّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأَسَدٌ وبَدَنَةٌ وجز آن نیز آید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نه
بر وزن فعل بفتحتین شیر بر وزن عنق
مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جز آن نیز آید: بحسب سماع چون: جدبة بالفتح وجداب، وقلدة بالکسر وأقلاد، وحربة بالضم وأحراب، وکاتبة وکتاب، ودیمة بالکسر ودیم وجز آن. **سومش:** چون: طعام وحمار وسؤال ورغیف وعمود، جمع آن أطعمة وأحمرة وأسوِلة وأرغفة وأعمدة، وأدویة جمع "داو" ویا "دوي" شاذ است. **مانند حبیب** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جز آن:** چون قرص بالضم وأقرصة، وشتوة بالفتح وأشتیة، ونوی بکسر اول وفتحهٔ دوم مقصور وأنویة، وعیّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چون: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیر آن. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد** بفتحتین جمع ولدة.

غزال بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یازده** ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار ست:** وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. **أحمر وحمراء** ای صفتے که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفعل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار** بر وزن فعال بالفتح ست. **خوارة** جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمهٔ آن چون ضمهٔ أسد ست. **بدنة** بر وزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **وجز آن:** بحسب سماع چون: عرس بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصنع بفتح اول وضم دوم وغیر آن. **جمع فعال** بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند. ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول. ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چون: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چون: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب که بمعنی مفعول ست، وگویند در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیر ست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
بفتحتین میانهٔ سال بروزن صرد
وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نیز آید .فِعَل جمع
بالکسر زیور قدیم سراست
بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید . فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد
نبود، ودر سَيّد وبر وخبيث نیز آید. فعَلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین
وعُريان وعدو وهادر نیز آید. فعَلَة در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه

خشن بفتح اول وکسر دوم درشت. **قراد**: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست **سفینة**: بر وزن فعیلة بفتح اول وکسر ثانی. **جزآں**: چوں: بدع بالکسر، وادن بضمتین، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بر وزن فعیل شاذ ست، واصل ثِنِي ثُنُيٌ بر وزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بکسره بدل کردند ویاء راساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة. اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "اصول" گفته که نوبة ورؤیه نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤیا آنچه در خواب دیده شود. **برقة**. بالضم زمین سنگ وگل وریگ. **عجاية**. بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. **نفساء**: بضم نون وفتح فاء زچه. **فعل**: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بر وزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: ضیعة، واسمیکه بروزن فعلی است نحو: فکری وذکری. (منه) **تارة**: بروزن فعلة بفتحتین، أصله. نورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتین چوں: ناب ونیب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل**: چوں: حافظ حفظة، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاہی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. **ناقص**: احترازست از رامي. **بر**: بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

خبيث: بر وزن فعيل، جمعه: خبثة. **صفت عاقل**: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: براة جمع باري یعنی باز.] چوں: قاصي وعاري، جمع آں قصاة وعراة، دراصل قصية وعروة بود. **غوي**: بروزن فعیل، جمعه: غواي.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. **جار**: همسایه بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. **علج**: بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. **هادر**: که صفت ست بروزن فاعل. **جزآں**: چوں: کتف ورجل وسحلة وطب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ** جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر **أعزل** و**سخل** ونفساء **نیز آید**. **فُعَّال** جمع فاعل

[illegible] بضم وتشدید عین جمع سخل

صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید**. فعال جمع فعْل **نه سَیْل** و**اسمی بر جَمَل که مضاعف**

بروزن کتاب جمع نعاس جمع سخل چون صادة وصداد

واجوف نبود، وقصْعة و**رَقَبة** و**اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است**، و**جمع حَذِر** وجواد

بالفتح جمع قصعة

و**هِجان** وفاعل وفیْعل و**فَعِیل** و**فَعِیْلة** و**فَعْلی فَعْلان** و**فَعَلاَن فعلانة** وفعلان فُعْلانة

بکسرها چون تاجر وتجار چون جید وجیاد بالضم چون خمصان وخمصانة

و**بَطْحاء** و**عشراء** **صفة**، ودر قدح وخُفٌّ و**سَبُعٌ** و**رُبَع** ……………………

بالکسر جمع قدح [illegible]

فعل ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چون: رکع جمع راکع وراکعة.

در اعزل [بروزن افعل مرد بے سلاح، جمع آن عزل.] ای بسماع جمع این اوزان آمده، ومی آید جمع هص وحریدة وحرید وهجود وعلاف واوی. وگاہے ضمہ فاے این جمع در اجوف واوی بکسرہ بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل** بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید**. سماعا، وہمچنین در عرب بتحریک ومفرد بتحریک. **نه سیل** یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، وہمچنین در مثال یائی چون: یعر برائے ثقل کسرہ بر یاء وما قبل یاے متحرک (چاربردی، شرح الأصول). **بر جمل** ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.

اجوف نبود، وناقص هم نبود، وآنچه ازین ہمہ آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قسط وقساط. **رقبة** بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چون: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: قصوی.

جمع حذر ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد** بفتح ودرینجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درو یکیست لیکن کسرۂ مفرد چون: کتاب وکسرۂ جمع چون: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکسان باشد. (منه) **فعیل وفعیلة** چون: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: نبي ونقاء. **فعلی فعلان** ای فعلی مؤنث که مذکر آن فعلان باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فعلان فعلانة ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آن فعلانة باشد چون: ندمان وندمانة. **بطحاء** بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء** بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد

صفة حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: این وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع**: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة **وفَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً وحَسَن** وعَيْلة **وأَفْعَل** وفاعلة صفة، **وجز**

بالکسر گرگ

آں نیز آید. فُعُوْل **جمع** اسمی **نہ اجوف واوی** کہ بر فلس **وحمل وقُرء وذَکَر** وبدرة،

بروزن دخول بیائے مجہول بفتح بکسر

صفتے بر قاعد وظریف وور نمر وضِلع **وحُجَزَة** وعَنَاق اسما، **وکهل** صفةً **وجز آں نیز آید،**

جمعه عوق

وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ.** فُعْلان **جمع فعیل** و**جمع** فاعل **وأفعَل** وشجاع صفة، ....

جمع فوج جمع ساق کعمران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصیل:** بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعیلة بر وزن فعلة زن تام إحنقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہر گاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جز آں:** چوں: فعل وفعلة بکسر تین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عصبهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز ست از حوص کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وصبي، یا مثال نحو: وکر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: حف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع حص مضعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر. وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذرا اصل جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجور بالفتح. **کهل:** بالفتح پیر جمعه کهوں.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وابنجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤ ست خصوصاً ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة ودکورة. (رکاز الأصول) **جمع فعیل.** در اسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہراً مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل.** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبیض بیضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر بطن وجمل وذئب وحاجز **وزقاق**، **وجز آں نیز آید**. فِعْلان جمع **شجاع**، واسمی بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان [illegible] جمعه حجزان کرصوان

صرد ونحو: **تاج وعُوْد**، **وصفتی** بر **فعیل**، ودر ضیف وخرب **وصنو** وفاعل وفعول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحتین جمعه خربان نحو حائط وحنظل

وغزال وصوار وظلیم، **وجز آں نیز آید**. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر
بالفتح جمعه غزلان

مریض وفاعل **وفیعل** وأفعل وفعلان **وجز آں نیز آید**. فعلی در **حجل وظربان** فقط.
[illegible] چون هیت جمعه هلکی چون احمق چون کسلان وکسلی [illegible] بفتحه [illegible]

فعلاء جمع فاعل **وفعیل** وجبان وشجاع **که صفت عاقلند** ودر سمح **وأسیر** وودودٌ **وخَلِیْفَةٌ**
چون سمح وسمعه بالفتح بالضم مذکر [illegible] بالفتح

وجزآں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: زُقق. **شجاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فَعَل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج توج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان وعیدان. **فعیل**: چون: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته

صنو: بالکسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر مادهٔ گاو، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرعیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جزآں**: چون: کعبت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. **فعلی**: بالفتح والقصر بر وزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**: چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جزآں**: چون: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چون: حسد.

حجل: این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، وشارح بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاهے ظربی می آید. **ظربان**: بفتح ظائے معجمه وکسر راء، جانورے ست مثل گربه بدبو.

فعلاء: بضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چون: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنین از "اصول" فهمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوداء در جواد وسرواء در سري وبقواء در بقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواو. (شرح الأصول) **أسیر**: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل كه صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيّن وجز آن نيز آيد.

مصدر سداء چون غنى جمع أغنياء چون شديد جمعه أشداء دعوت

فَعَالَى جمع اسمى بر **فعلاء** و**فَعَلَى** وصفتے بر فَعْلَى كه مذكر ندارد، و**فُعْلَى** نه **أنثى أفعل** و**فعلان**

بالفتح والقصر مصدر

فعلى، ودر وَجِع ويتيم وأَيِمّ وطاهر و**عذراء** و**مَهْرِي** و**جز آن** نيز آيد. **فُعالَى** در **فعيل بمعنى**

سماعا بے پدر جمعه يتامى جمعه طهارى

معفول و**فعلان فَعْلَى**. **فعالِيْ** جمع **فعلاء**، وجمع **فَعلى** و**فِعلى** اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْرِيٌّ.

بالفتح چون عطشى وعطشان

در صديق اى فعيل كه ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چون: صديق، يا اسم چون: طريق. **بيّن** بر وزن سيد بمعنى ظاهر **جز آن**: چون: حبيب بالكسر، وصيف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. **نيز آيد**. چون: ثم بالفتح، جمعه: ثماء، وصديقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء بالفتح، چون: صحراء، جمعه: صحارى، هر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آن صحاريّ كردند بكسر را، وياے مشدد كه بدل از هر دو الف ست، پس يك ياء حذف كرده فتحه بر را گذاشتند وياے دوم را بالف بدل كردند. (شرح الأصول) **فعلى** [چون: حرمى گوسپندے كه نر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چون: فتوى ودفرى وسعدى. **نه أنثى أفعل** أي فعلى بالضم كه مؤنث اسم تفضيل نباشد چون: حبلى جمع حبالى

فعلان فعلى أي فعلان بالفتح كه مؤنث آن فعلى بود چون: سكرى، جمعه: سكارى. **ايم** زن بے شوہر، جمعه: أيامى.

عذراء اين بر مذهب ابن مالك ست، ودر 'أصول' در زمرهٔ اطراد گفته (ركار الأصول)

مهري أي فعل بالفتح كه آخرش ياے نسبت باشد، گويند: جمل مهري منسوب بمهرة بن حيدان، جمع آن مهاري بحذف ياے مشدده وآوردن الف تانيث مقصوره. **جز آن**: چون: قدم بضحتين وبلية بالكسر، وأحمق وفسو بالكسر وغير آن.

فعيل بمعنى مفعول چون: أسير وأسارى، بمعنى فاعل هم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح كه مؤنث آن فعلى بود چون: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. **فعلاء**: بالفتح والمد، اسم باشد چون. صحراء وصحارى، يا صفت، مثل: عذراء وعذارى، همزه را حذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يا اول بر صحاريّ بتشديد ياء، جمع كرده يك را براے تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چون: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردودست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وهمچنين فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، يا صفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة وحنبطىٰ وعَدَوْلىٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقَهوباة، ودر أهل ولَيْلَة وعشرين. فَعَاليّ

بالكسر غول جمعه سعالى

جمع ثلاثی كه ساكن العين بود ودر آخرش يائے زائده مشدد وعلباء وقوباء وحولايا، ودر صحراء وعذراء وإنسان وظربان. فعائل جمع فعيلة ونحو: عجوزٌ وجمع حَمَامَةٌ ورسالة وذوابة وسفينة

جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد اى فعول صفت مؤنث بالكسر جمعه رسائل

وحمولة وشَمْأَل وجرائض وقَرِيثاء وحبارى وحَزابِيَة اسما، ودر أقيل وذنوب وضرة

بالفتح بادِ شمال بالضم طائرے جمع حبارى

وحرة وجز آں نيز آيد.

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وكسر راء وتشديد ياء، جمعه: سراري. حبنطى: [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] دريں ہر چہار اگر زائد اول را حذف كنند جمع بر وزن فعالي آيد، واگر ثاني را افگنند حبانط وقلانس وعداول وقهوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفته: دريں جز فعالي بكسر لام فعالى وبفتح آں درست نيست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پيكان سه شاخ. در أهل: اى سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفعْلِ آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، وميتوان گفت: كه ليالي جمع ليلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وكسر لام وتشديد ياء.

كه ساكن العين: وگاہے جمع متحرك العين هم آيد چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

يائے زائده مشدد: نه برائے نسبت چوں: كرسي، جمعه: كراسي، وگاہے در منسوب هم آيد چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخير را افگندند ودوم را برائے كسرهٔ ما قبل بدل از ياء كرده در ياء ادغام كردند. در صحراء: يعنى در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد يا صفت، وهمچنين در إنسان وظربان سماعی است، واين مذهب ابن مالك ست، ومصنف در ”أصول“ بقسم مطرد داخل كرده. عذراء: بالفتح دوشيزه، جمع آں عذاري. جمع فعيلة: بشرطيكه بمعنى مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، يا صفت نحو: كريمة وكرائم. حمامة: بفتح كبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گيسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة اين را شامل است. جرائض: بضم اول وكسر همزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مهمله وزائے معجمه وكسر بائے موحده وتخفيف ياء درشت كوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثاني حذف كنند، واگر الف دور كنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر كوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، اى وزن فعول بالفتح صفت مذكر. ضرة: بفتح زنيكه بر زن ديگر آيد وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جز آں: چوں: فعيلة بمعنى مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالكسر بمعنى چپ، وعقاب بالضم وغير آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یاصفت مؤنث، یاغیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، ودر غیر آں** نیز
بفتح فاء وکسر عین چوں طوالق و [illegible]
آید. **أفاعل** جمع **مثل أجدل** وأصبع، **ودر رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقلیم وأقوال**، ودر
مفرد
باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل مثل: تنصب** وتجربة. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث جمعه أعاریض برائ فقدان شرط بالفتح وکسر راء بفتح تاء وکسر عین مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودرمطفل** نیز آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون** نیز
بفتح میم وکسر عین بفتح میم ومد عین جمعه محامد سماعی
آید، **ودرموسر** ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: باهق وبواهق. **فاعلاء.** بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة** اسم بود چوں: کاثبة، یا صفت نحو: ضاربة. **درغیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وهمچنین طاحونة ودخان وجزآں.

أفاعل. بفتح همزه وکسرهٔ عین. **أجدل.** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرط ست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل هم دریں حکم داخل ست چوں. أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقلیم [جمعه: أقالیم، وهمچنین أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو. مسند ومساند، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد.** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در 'شرح الأصول' ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وهمچنین قاعدهٔ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده لهذا جدا نمود.

درموسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن مثل: **بلغن.** وفعالين مثل: **سلطان. وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں، ودر خماسی بحذف خامس آید.** وفعاليل مثل: قرطاس **وملحق بآں.** فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات.**

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء کہ علم ست ....

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. فعالل: بفتح فاء وکسر لام اول. جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول، بروزن فواعل یا فعاول یا فعاعل آید.

بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفتہ اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازد در فرزدق. ملحق بآں: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.

مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت وبودن اینہ بروزنیکہ دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. نساء: بالکسر جمع مرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومحاسن جمع حسن بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون. وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں بر کمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومزنی در جمع قلت قیاس ست، ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر تسہیل گفتہ: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعیل ورجلة وعسفة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) أکالب: جمع أکلب کہ جمع کلب ست.

جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. وبیوتات: [ازینجا بیان جمع صحیح است] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر شرح الأصول گفتہ، مثل: کلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء، وبواؤ ونون ہم آید چوں: صیرون جمع صیر بفتحتین جمع صیور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنچہ الف تانیث ست چوں: سلمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید. وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست، چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، **یا صفت ست، نہ أفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک.** ویفتد در **الف مقصوره** و**ہمزۂ تانیث واؤ شود**، وأما سنون در سنة وقلون در قلة وثبون در ثبة وأہلون در أہل **ومانند آں بخلاف قیاس ست.** وجمع **بالف وتاء، برائے علم مؤنث ولفظے کہ درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء أفعل،** ونہ فعلی فعلان. **ولفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مراورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث درو بیفگنی،**...............

مذکر: احتراز از ہند علم مؤنث. **عاقل**. احتراز ست از زید علم غیر عاقل. **یا صفت**: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض ودرس. **نہ افعل فعلاء**. چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. **نہ فعلان فعلی** چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. **نہ صفت مشترک**. چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، وماقبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واؤ شود: چوں. حمراؤون در حمراء علم مذکر. **سنة** أصله: سنوة یا سنہة بمعنی سال. **قلة** بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. **ثبة** بالضم، أصله: ثبوة یاثبیة بمعنی گروه. **مانند آں**: چوں: فیون درفیة، وغضون درغضة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت کہ مذکور شد. **برائے علم مؤنث**: ای مطرد ست، برابر ست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: مسلمة وہند، یا الف ممدوده ومقصوره، نحو. أسماء ولیلی. **درو تانیث ست**: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظہ یا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشری وصحراء وظلمة وأرض. **یا صفت**. چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نہ فعلاء افعل چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیراکہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواؤ ونون است، ومذکر اینہا بواؤ ونون جمع نکرده شد چنانکہ دانستی، وابن کیسان جائز داشتہ، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس في الخضروات صدقة

لفظی مذکر إلخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچہ آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیراکہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) **یا مراورا إلخ**: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیرش نیامده باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیراکہ تکسیرش جوالیق آمده، وبوانات در جمع بوان بالکسر با آنکہ بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیراکہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث إلخ: تادو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنی بدانی، وعین تمرة نہ اجوف **فتحہ یابد**، وهذیل در اجوف نیز **فتحہ خوانند**، وعین کسرة فتحہ وکسرہ، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص واوی واجوفش **سکون وفتحہ**، وعین حجرة فتحہ وضمہ، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص یائی واجوفش **سکون وفتحہ**، اما **صفت** و**مضاعف** ہر سہ **بر سکون ست** فقط. وفعل کفعلة. **ودر معنی جمع** بود آنچہ می آید بلحوق تاء باآخر مفردش چوں: کمأة، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، ....

برائے خفت وفرق
چوں کبة
یعنی فعلة مثلثة الفاء
وایں طور بسیارست

از مثنی بدانی. کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یا، چنانکہ گذشت. **نہ اجوف.** چوں: جورة وبیصة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد**: چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ**: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بعنت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش**: [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یاء، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند**: برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش**: ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ ودر ما قبل آں. **صفت**: چوں: صعبة بالفتح، وعجبة بالکسر، وحلوة بالضم. **مضاعف**: نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعجبات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد (منہ) **کفعلة** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر اں قیاس کن.

ودر معنی جمع. ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **کمأة** اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر** بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رَکب وخدَم وظَرب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبید وتَوْأم وقصباء
بفتحتین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
ومشیُوْخاء وصحابة وجز آں.
بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....
در کمیت نحو دریهمات

مثل رکب [بالفتح اسم جمع راکب] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از هر وزنے دریںجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده همچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاج، ودر فاعلة وحول بفتح خاء وتشدید واؤ وجز آں، وهمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عبید** بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة** بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.

جامل بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم** بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود **قصباء** بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء** بر وزن مفعولاء نامد اسم جمع شیخ.

جز آں چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شمال وشس. وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.

وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعاً، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.

وجمع از هر دو بصیغه ممتاز ست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وهمچنیں اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکه تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ:** اسم نگفت؛ زیراکه گاہے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذ ست نحو: ما أحیسنه. **تا دلالت کند:** برابر ست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلم؛ چه ظاهر ست که متعلق به تحقیر علم ست.

حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. **برائے تعظیم:** چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم:** نحو: یا بني، وآنهم از تصغیر کیفی ست. **معرب:** احتراز است از مبنی که حکمش خواهد آمد.

ای **وزن صوری نہ صرفی**: سہ حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل وطلیحة وحبیلی** ورجیلان
در حبلی مؤنث
وزییدون وهنیدات وبُصَیری **وبعیلبك وخمیسة عشر وعبید الله**، وثلاثی مزید، ورباعی
در بصری منسوب
وخماسی اگر حرف رابع آنہا **مدہ نبود** بر فعیلل آید چوں: **مضیرب** وجعیفر **وسفیرج**، **واگر بود**
در جعفر رباعی
فعیلیل چوں: **مضیریب وقریطیس وخدیریس**، ....

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی**: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی باصلی وزائد بزائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند، البتہ مے بینی کہ معری وکسا بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسرۂ فاء در تصغیر روا بود، نحو: شِییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شرح الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی**: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زییدون**: ای در مجموع بواؤ ونون. **هنیدات**: در هندات جمع بالف وتاء. **بعیلبك**: در بعلبك مرکب منع صرف. **خمیسة عشر**: در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبید الله**: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قمیطر وعصیفر در قمطر وعصفور. **مدہ نبود**: قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از اضراب. **سفیرج**: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی اصلا ضعیف ست زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند. حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرزدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، حاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سرور تصغیر سریریر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس**: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، **چون**: سفیرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے را که عمده نبود بیفگنند ومده را یا گردانند چون:
هر کدام باشد
مطیلق ور **منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، و**رواست** مطیلیق
بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عمده را**حذف کنند** مگر مدهٔ مذکور یاء گردد چون:
درثلاثی ای همه را که محل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران. [ای آنکه الف ونون زائد دارد، اسم باشد چون: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچه اینجاهم رابع مده است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکه مثل الف تانیث باقی داشتن الفے که بانون یک بار زیاده شده است ضرور، وهمچنین ابقائے الف جمع.

اجمال. یعنی جمع بروزن أفعال. اخفش: که سماعت خود از عرب بیان کرده است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویه بفتح جیم، وخلیل گفته: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ماقبل آخر راساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) جز مده: یعنی مده را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: وهر دو راحذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم محل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمده نبود: واگر عمده بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. مطلق. پس در منطلق میم ونون هر دو زائد ست، لیکن میم عمده است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لهذا نون را انداختند نه میم را. قلینسة. بروزن فعیلة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة. بحذف نون وابقائے واؤ که بجهت افتادن بعد کسره یا شد. قلنسوة. نون وواؤ دراں زائد است وهیچ عمده نیست.

سلیطین. که مده آں بیا بدل شد. حذف کنند: اگر محل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثه که عمده ومده نیست اختلالے در وزن نشود همه را باقی دارند، چون: أفعوان بر وزن أفعلان که زوائد آں محل وزن نیست، وهمزه بجهت صدارت في الجمله عمدگی دارد، بالجمله هیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس. نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمده را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا که تکریر حرف اصلی ست وبمنزلهٔ اصلی، وبرائے آنکه مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف همزه ونون وابقائے مده که یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدهٔ مذکوره زیادتے نماند، ومده یاء شود، چوں: بعیثیر در **مبعثر**، مگر در

بروزن فعیعل بیائے مجہول

نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء که سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصوره غیر رابع **بیفتد** چوں: حجیجب و **حُوَیْلِيٌّ** در **ججحبیٰ** و **حَوْلاَیَا**. ودر

خامس باشد یا زیاده بروزن فعیعل

حَبَنْطیٰ **حُبَیْنِط** و **حبیط** آید. ودر **أعلیٰ** **أُعَیْلیٰ** و **أُعَیْلٍ**. وہمزهٔ وصل نماند، چوں: **مریئة**، . .

که الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچه بعضے عمده ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **معثر**: بدانکه حرجیم در حرجام اینجا باید، ووقوع آں سابق از قلم ناسخ ست، وآنچ فعیسیس وحمیریر در اقعنساس وحمرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الشرح"؛ زیرا که احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکه الف ونون مزید باشد.] که اینج زوائد را حذف نکنند؛ زیرا که بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومده اینها یاء نشود؛ چه محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة. اگر زیدت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عییکب در عنکبوت وحجیفل در حجنفل. (منه) **حمراء إلخ**: که الف تانیث دارد، پس ہر سه را مده رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف وفاء وبصاد مہملة نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد**: ازآنکه الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شده بود، چوں خامس یا زیاده افتد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ ہذا انداختند، بخلاف ممدوده که دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمهٔ بث در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بروزن فعیعیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرهٔ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء دغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیرا که عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

ححجبی: بفتح دو جیم که میان آں حائے مہمله است نام مردے. **حولایا**: نام موضعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [ازینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع] کوتاه بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمده نیست، والفش برائے الحاق بسفرجست. **حبینط**: بنون بروزن فعیعل اگر الف انداخته شود. **حبیط**: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں که رابعست برائے کسرهٔ ما قبل در تصغیر یاء شده، یا بقاعدهٔ قاض افتاد. (مصمي) **ودر أعلی**: ہرگاه الف أعیلی جہت کسرهٔ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منه)

مریئة: بروزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چه اگر ہمزه لازم آید که با وصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در **ثلاثی** هرچه زائد ست **بیفگنند** چون: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **واین را تصغیر ترخیم**
بروزن فعیل
نامند. **وباز آید محذوف** در ثنائی چون: **مُنَيْذٌ** ووُعَيْدٌ وبُنَيَّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت،
وتائے مقدره در مؤنثے که **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منه** بزوال **علت** ابدال
ی بسبب
چنانکه در **جمع تکسیر** نحو: مُوَازِين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد** در **عيد گویند**؛ تا **ملتبس** نشود
درجمع تکسیر در تصغیر
بأعواد وعويد درعود **الف ثانیه**……
جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: ودر رباعی هم نحو: زعیفران در زعفران. **بیفگنند**: عمده باشد یا غیر آن، مخل وزن شود یا نه، وانجا مده عوض محذوف نیارند. **مصرف**: اسم فاعل ومفعول از تصریف. **واین را تصغیر**: واین قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چون بُرَيْه در ابرهیم، وسُمَيْع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعادهٔ آن برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد ووزن تصغیر ممکن شود، واعاده یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ**: برد نون محذوف که عین کلمه است، ووعید: برد واؤ که فاء ست، وبني وبنية: برد واؤ که لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چون یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعدهٔ سید کردند. **وتائے مقدره**: یعنی باز آید اگر چه زائد ست؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب منضم شده است. **ثلاثی بود**: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آن بر سه حرف ماند. **هنيدة**: در هند که ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة**: در عناق بزغالهٔ ماده، وآن اگر چه چار حرفی ست لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسه حرف ماند. **مبدل منه**: ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکسیر**: هم باز مے آید نحو: موازین. **مويزين**: در تصغیر میزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسره افتد یاء شد، واین علت در تصغیر نمانده؛ لهذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، این علت در تصغیر هم ست، پس تریث گویند، وهمچنین در قائم قويئم بهمزه، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آن در عین کلمه وتعلیل در فعلست وآن هنوز باقی، وجرمی قويم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آن بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفته: سیبویه نیز همیں گوید ونحویان بر ان اتفاق دارند. **واعياد وعييد**: جواب سوال مقدر.

در عيد گویند: که در اصل عود بود، وواؤ مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیه**: زائد باشد چون: ضارب وضويرب، یا مجهول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آن صويبة، والف که بدل از یائے اصلی بود، چون: ناب واؤ نشود تصغیرش نييب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مده ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوْ شود **کیاء ضیراب**، **وثالث یاء گردد کالواو** نحو: **حُمَيِّر ودُلَيّ** وأُسَيِّد، **وقلّ أُسيود**، چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسيّا مانند عُطَيّ ومُعَيّة در **عطاء ومعاوية** وأُحَيّ در أحوى، **ونزد عیسى منصرف** شود **بتغییر وزن**، ونزد أبو عمرو **أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ** بود، ونزد بعضے **أُحَيْوٍ** وأُحَيْوِي، وبعضے **أُحَيْوِيْ** وأُحَيْوِيَ، ودر **جمع کثیر** تصغیر نشود ....

واوْ شود: زیرا که الف حرکت را بر نتابد وواوْ مناسب ضمه است. **کیاء ضیراب**: که آنجا واوْ شود؛ چه یاء بعد ضمه مناسب نیست. **یاء گردد**: ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، واین وقتے ست که مُخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقل تصغیره مقیل. **کالواو**: که آنجا یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجیوز، یا اصلی نحو: معیة در معوية، أصله: معیوة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) **حمیر**: بر وزن فعیل در تصغیر حمار. **دلي**: بر وزن فعیل در دلو. **قلّ أسیود**: بتصحیح بنظر تصحیح مکبر نحو: أسود، ومکبر نحو: أسود. **عطاء**: أصله: عطاو، واوْ از تطرف بعد الف همزه شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، وواوْ مبدل منه باز آمده از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال اجتماع سه یاء بیفتاد. **معاویه**: اخفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیوية گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افگندند.

احيّ: أصله أحيوي، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسى**: وسیبویه وغیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدر ست اگر چه وزن متغیر گردد، چون: أفیضل، ودر خیر وشر آن زیادت نماند قیاس بران نیاید. (مولوی موصوف، جاربردي) **بتغییر وزن**: فعل از حذف چون: خیر وشر که باتفاق منصرف است.

احيٍ: بکسره وتنوین در رفع وجر؛ چه ضمه وکسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحيّيَ**: بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحیو**: یعنی در رفع وجر واوْ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چون: أسیود، وواوْ اخیر بعد قلب آن بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمه وکسره بر یاء، ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحیوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آن، پس میان هر دو منافات ست، هاں جمع قلّت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست؛ لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد که رد بواحدش نمایند وتصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: رغفة ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیان اگر بر وزن هیچ مفردے باشد روا است نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا که **مستعمل** ست یا متروک **تصغیر** کنند، **پس جمع صحیح** چوں: غلیمون و دویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان** و **دور** و **عبادید**، یا **جمع قلّت** مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات و موصولات** می آید **بزیادتی یاء** قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، و **ذیان** و تیان،
ورذا ورتا وردان ورتان
وأولَیَّاء وأولَیَّا والَّذَیَّا والَّتیَا، واللَّذَیَّان واللَّتَیَّان، والَّذَیُّون والَّتَیَّات **درالذین واللاتي**،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ و نون، یا بالف وتاء. **غلمان** آنرا بغلام که واحد قیاسی و مستعمل ست رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ و نون جمع ساختند. **دور** بالضمه آنرا بواحد مستعمل قیاسی که دار ست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید. بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لاجرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ و نون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رد نمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **علیمة** در غلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. **عیر**. و'غیر' اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر 'أصول' گفته: زیرا که مغیرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیرا که غیر متمکن قاصر ست: چه مثنی و مجموع نمی شود اگرچه مغیرت بچوں مثت متفاوت ست، وسوی وسوی هم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل: زیرا که هنگام عمل بشبہ فعل غالب است، وفعل مصغر نشود **جائز نبود**: وهمچنین اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا للبعض. واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورا نوشت که ازیں قول بپرهیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. **موصولات**: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت و مفعولیت وجزآں. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت هر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وهرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن هم مخالف شد.

ذیان. نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۀ دیگر ست: لهذا الف قبل آں آمد، وهمچنین همزۀ أولیاء ونون الذیون.

در الذین: هرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید: لهذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. **واللاتي**. ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا که اللتیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة وأغيلمة وأصيبية شاذ.

ونسبت:

اى الحاق يائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي **ويائے مشدد برائے مبالغہ نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و**

چوں ربانية وعلمية

حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودوزیادتی تثنیة** ....

أغيلمة در غلمة وقیاس غليمة بود. أصيبية. در صبية وقیاس صُبية بود. شاذ زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان را از نسيان مشتق داوند أنيسيان نزد او قیاس ست، ودر جار بردي ست: کہ قیاس عشيشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل بر أفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. بآخر کلمہ: زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند. غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) بمدلول آں: معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغہ: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركار اصول) مگر آنکہ: چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. كوفي: در منسوب بکوفہ.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيديا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دومست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد ای بیفتد بعد اکثر از دو حرف مثل: كرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در كرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. ورواست در ومَرْمَوِيّ، وواوٗ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور ای بیفتد از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم کہ نہ تصغیر مُهَوِّم ست؛ زیرا کہ در ومهيّميٌّ گویند، ویائے اول در فعیل وفعیلة وفُعَيْل کہ ناقصند ودوم واوٗ شود وعین فتحہ یابد برائے خفت مثل: غنوي وقُصَوِي، درعی وعبہ

جمع صحیح: بواوٗ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں**: چوں: اثنین وعشرین نسبت بآں اثني وعشري.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. **قنسري** منسوب بقنسرین نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. **یائے مشدد**: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. **كرسي**: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. **شافعي**: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي**: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. **بخاتي** نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست**: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواوٗ بدل نمایند. **ضربي**: در نسبت بضرب ہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند: زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگندند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداختند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: بكيلي در بكيل بر وزن فعيلي. **مهوم**: بلکہ اسم فاعل ست از تهويم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". **مهيمي گویند**: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واوٗ محذوف؛ چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یک واوٗ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهيوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)

یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.

واوٗ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي**: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، وواوُ ويائے فعولة وفعيلة كه **نه مضاعف اند ونه اجوف**، **مثل**: **شَنَئِيٌّ**
وعين فتحه يابد چوں قوة وصوة
وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة **عَدُوِيٌّ گويد**، ويائے فعَيلة **غير مضاعف**، مثل: جهني وأموي كسره ميانه
بضم فاء وفتح عين بيفتد معتل يعني معنوي درجهينه نام قبيله درأمية نام قبيلة
سه حرفي **فتحه گردد**، **مثل**: نمري وشقري. ودر إبل روا كه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء
مقدر بتشديد ياء درنمر پلنگ درشقرة لاله زار درثلاثي بكسر عين
بود واوُ شود وبعد فتحه گردد، نحو: **عَمَوِيٌّ** وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بيفتد يا واوُ شود وبعد فتحه گردد
درحي بتشديد ياء
نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ. **وجزآں بيفتد نحو**: **مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف**........
[illegible] بنا بر ثاني برائے طول بناء

درتحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن اصل وزن فعيل در صورت پذيرفته.

ووا وويائے: افتادن هر دو بجهت فرق ميان دو [illegible] وغير آں، وخاص [illegible] شد: زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واو وياء هم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجانست دارد. (منه) **نه مضاعف اند**: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مي گردد؛ چه اگر در شديد شددي بلا ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر ادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. **حنفي**: در حنيفة نام قبيله از عرب. **در عدوة**: اى در مطلق فعولة واو نينداز[د]، گويد: ضمه بيائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، همچنين واو هم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ است.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. **غير مضاعف**: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفي معتل گردد: زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. **فتحه گردد**: برائے كراهت توالي دو كسره ودو ياء. **واوُ شود**: برائے كراهت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمي آيد

بعد فتحه گردد: برائے كراهت اجتماع كسرات وياءات. **عموي**: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعدة قاض افتاد، ماخوذ است از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائے مقدره واو شد. **طووي**: در طي، أصله: طوي بسكون واو در نسبت ودوم واو شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ است ونزد ابو عمرو قياس.

واوُ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزلهٔ معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفي قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في حمية تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (ركار الأصول، شرح الأصول) **جزآں**: خامس باشد يا زياده. **مشتري**: در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعدة قاض افتاد.

یائے خامس محیي و**محوي** گویند. **الف ثالث واوٗ شود**، نحو: **فَتَوِيٌّ**، **چنانچه رابع** اگر اصلی

الف باثبات یائے مشدد اول

ست یا الحاقی. وروا ست حذف آں، نحو **أعشوي** و**أرطوي** و**أرطاوي**، **واگرنه بیفتد** یا واوٗ شود،

برائے آنکه زائد ست زائد برائے مشابهت اصلی

چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلَاوِيٌّ، ودر **خامسهٔ** حقیقی یا **حکمی حذف ست** فقط نحو: حُبَارِيٌّ و**جَمَزِيٌّ**.

در حباری

همزهٔ ممدوده اگر **اصلی ست نزد اکثر بماند**، مثل: **قراءي**، اگر برائے تانیث ست **واوٗ شود**

وجوبا، نحو: حمراوي، ....

در حمراء

محوي. ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوٗ، بلکه بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوٗ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بهتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث:** که آخر اسم مقصوره باشد.

واوٗ شود: [وحذف نشود، تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واوٗ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکه اجتماع کسره ویاءات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واوٗ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي:** در فتی ورحوي در رحی.

چنانچه رابع: ای واوٗ شود بدل از واوٗ بود خواه از یاء. (جار بردي) **أعشوي** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوٗ اصلی است. **أرطوي.** در أرطی نام گیاهے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واوٗ برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه وواوٗ هم جائز ست، وهمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوٗ ومثال اصلی ملوي در ملهی، وجائز ست دراں ملي وملهاوي. **واگرنه بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسه:** که پنج حرف دارد. **حکمی:** که چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامه غلط است. **جمزي:** در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

همزهٔ ممدوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نه زائد ونه مبدل ونه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** وبعضے بواوٗ بدل کنند: زیراکه همزه از واوٗ ثقیل ست، وهمزهٔ ممدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیراکه ممدوده دو حرف ست، وبجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف مقصورهٔ ساکن. **قراءي.** در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واوٗ شود:** برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند: برائے کراهت یاءات، واثبات وحذف آں هم حکایت کرده اند، وحلولي وحروري در حلولاء وحروراء نام دوده نزد جمهور شاذ ست، وگاہے واوٗ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: کساء وعلباء. ویاء در نحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي
وراية بماند یا همزه شود یا واوٗ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغییر نیابد مگر بحذف
بقیاس صحیح حو صی
تاء، ونزد یونس درانچه بتاء ست عین فتحه یابد ویاء واوٗ شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب
که حرفی ازان افتاده وزجاج نحویان
است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در أخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وستَهِيٌّ، ودر شية: وَشَوِيٌّ،.......

واگرنه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. کساء: واصله: کسو، همزهٔ آں بدل از اصلی. علباء: بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. یا در نحو: مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانهٔ شراب. همزه گردد: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، ووهم ازان که هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یا بهمزه نماند، واین همزه را واوٗ نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوٗ هم شود.

راية: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حسي در سکون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واوٗ: نحو: راوي: زیراکه واوٗ قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آں: ای لفظیکه آخرش واوٗ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یائی نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لاجرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوٗ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوٗ در نحو: غزوة بحال مانده. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیا نسیا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزهٔ وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط همچنیں.

در أخ: أصله: أخو بتحریك لامش نسیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحریك سین، لامش نسیا محذوفست.
أخوي وستهي: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً بازآمد.
شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش بازآید.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرحِيٌّ، وفم:
صيغه حرج بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر **ابن وابنة**: **ابنيٌ وبنويّ**، **واسم**: اسميٌّ و**سِمْويٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، ودر أخت وبنت مانند أخ
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتِي
وکِلْتوي وکِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر او را واحد موافق
مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت
نبود، چوں: مَدائِني ....

عدة أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف ورد ممنوع. **دم** أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنیں در حر وفم.

ابن وابنة. أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمه محذوف است وعوض آں همزهٔ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف همزه، وبنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وهمزهٔ عوض.

سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. **وابنم**: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سه وجه ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمهور؛ زیرا که نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وهمزه. **ساکن بود**: زیرا که عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین هم رجوع باصل نمود، نزد سیبویه بهر حال مفتوح مند بحسب سماع. **أخت وبنت**. أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وهمزه را مضموم وباء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.

کلوي: بر مذهب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. **کلويّ** تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیرا که عوض محذوف است، ونزد سیبویه بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.

کلتي: بحذف الف؛ زیرا که تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **کلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: عنويٌ.

واحد موافق الخ: برابر ست که واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن که جمع مدینة ونام شهر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از
در نسبت بمسجد
غير اضافي جزو دوم بيفگنند چون: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو
ثاني مضاف به مركب
دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو:
مشهور همان جزو دوم
امْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

انصاري در نسبت بانصار، وايشان اهل مدينه‌اند كه رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ انصار نام اين گروه شد.

محاسني در محاسن، اين مثال آنست كه واحدش موافق نبود، چه آن جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے همچو جمع را بهمان واحد غير قياسي برند، ويائے نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيراكه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد برائے حصول اين غرض كافي ست، لهذا علامت تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معنى مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. از غير اضافي: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نه. جزو دوم: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلهٔ تائے تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالب، وبرائے ثقل در بقائے هر دو كلمه. (ركار الأصول) بعلي در بعلبك كه مركب مزجي ست، وهمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي هم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد هر دو جزو يائے نسبت آرند، نحو: بعلبكي (شرح الأصول)

تأبطي در تأبط شرا كه علم باشد. از اضافي: حذف كنند ويائے نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كه مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، همچنين ديگر آنچه مشترك باشد، چون: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه درينجا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقه نكردند، ومنافي هم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشهور هم، پس اين مثال هر دو ميتواند شد.

رسولي در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. امرئي بكسر راء وفتح آن نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزلهٔ بعلبك شد، ومرئي بفتح راء وسكون آن نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركار الأصول، جار بردي) رازي در ري نام شهر باضافهٔ الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ** ست، ويصاغ **من**
درصفت بادیه برائے شمشیر منسوب بهند ازعبد شمس درعبد الله خلاف قیاس ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که نه **برائے ادغام** ست چهارده اند: **أنصَتَ** يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما همزه می آید بدل از حرف لین در دَأَبة وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، **وازهاء وعین** درماء وأباب **بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیدت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، کذا في "الجاربردي". عبقسي: درعبد القیس که از هر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلة برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. لعامله: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبه: که کثرت بملابست دارد وپیشهٔ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. مفعلة: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه در اس که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وهمچنین تاء در أحت وبست بجائے واوٗ نهاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لہذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواوٗ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واوٗ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافیه" و"شرح اصول" بیان کرده. حرف ابدال: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف همیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینها از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (رکار الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند

انصت: خاموش شد روزیکه جد صاه نام لغزید. دأبة: فتح همزه، أصله: دابة بالف ساکن. بأز: بسکون همزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واوٗست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. مؤقد: بهمزه اصل آں واوٗست مراز وقود.

از هاء وعین: ای بدل از هاء وعین. ماء: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وامواه، ومیاء هم آمده. أباب بحر: درعباب بحر، عین بهمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٗ ویا وہا وہمزہ، چوں: طائي وآل، ویاء از واوٗ والف وہمزہ، چوں: صيم وصبية
[illegible] عطف بر ہمزہ

وحبلي، واز یکے از دو یا سہ حرف تضعیف واز نون سماعا کثیرا، چوں: دینار وأملیت وقصیت
بدل میشود بدل میشود

وأناسي، ونزد بعضے أملیت أمللت دولغت مستقلند، واز عین وباء وسین وثاء درضفادي.....
موحده مہملہ مثلثہ

طاي. وصبي بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل اصلش نزد کسائی اول ست، واوٗ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب قاموس اعتبار کرده، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، کما في شرح الأصول، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واوٗ وہاء بنابر دومذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کرده مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیاء از ذئب بہمزہ. صبیة از صبوة جمع صبي حبلی بیاء از حبلی بالف. دینار در دنار بتشدید نون بدیل دینیر. املیت از أملت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وليملل الذي عليه الحق﴾ (بقره ۲۸۲) ﴿فهي تملى عليه﴾ (فرقان ۵). قصیت از قصصت، وقصص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا چہ سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است. أناسي از أناسین جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند کہ یاء در إنسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید. (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند زیراکہ ہر دو وارد شده، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ واز عین: ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادي جمه نقانق

ودر باء:

من الثعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، وواوٗ از ياء **والف** وہمزہ، نحو: **هوٌّ**، **وميم از واوٗ در فم، واز لام تعريف در**
از سادس از ثالث عطف بر یاء عطف بر واؤ

"**لَيس** من امبر امصيام في مسَفَر"، **واز نون** در مانند عنبر **وشنباء** وصم بكم **لزوما**، ودر

بنام وطامه الله على الخير، **واز باء** در **بناتُ مخر** وما زلت **راتما** ومن **كثم ونون از واوٗ ولام**
موحده عطف بر میم

در صنعاني ولعنّ وتاء از ياء وواوٗ وسين وباوصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون مهمله در اولج بمعنی ادخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: حون وحونة کہ در اصل بہمزہ بود. **هو**: صیغۂ مبالغہ از هي، أصله. هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واوٗ یاء می شد. **فم**: أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واوٗ بمیم بدل گردید. **در ليس الخ**. قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب بایشاں فرمودہ، شاعرے ازیناں گوید:

ذاكَ خليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهم وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء**. بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دنداں، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تا التباس بداں لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بناں بمعنی سر انگشت. **وطامه الله**. [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامہ ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طابه وطامه دو لغت ست، در 'ارتشاف' ست: کہ آنچہ مدعیاں اصالت صابه گویند: کہ بطیم جائے نصیں نیامدہ خطاست؛ زیرا کہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. **واز باء**: ای بدل میشود ہم. **بنات مخر**: از بنات بخر ای دختراں بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما**: ورا تبا ای ہمیشہ بودم مقیم. **من كثم**. از كثب ای قریب شد.

صنعاني. در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واوٗ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست: زیرا کہ میاں ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ**: در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست و**ذعالت** ولصت، وهاء **از تاء** وهمزه نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ **وهياك** وهنْ فَعَلْتَ
عطف بر تاء — از ارقت ای ریختم — از رحت راحت وارم — درین شرطیه
فعلتُ ويا **هناه**، واز **الف** در مَهْ وأَنَه، ولام از نون وضاد در **أصيلال** و**الطجع**، وطاء ودال از
بدل می شود به — ای استفهامیه — عطف بر دم
تاء نحو: **حُصْطُ** وفُزْد و**اجدمعُوا** و**دولج**، وجيم از يائے مشدد در حالت وقف نحو: **فقيمج**،
فوقانیه
واز **مخفف**، نحو: **حجتج** و**أمسَجت**. وروا ست ابدال صاد از سين كه **قبل غين** وخاء قاف وطاء
مهمله — مهمله — معجمه — معجمه — مهمله
بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس **صقر** وصراط، **وابدال زائے** از سين وصاد كه قبل دال اند وساكن نحو:
مهمله — معجمه — مهمله — مهمله — مهمله
در تشدید

طست: أصله: طسس بدليل طسوس، سين دوم بتاء بدل شد. **دعالت**: در دعاس بمعنى پارچه كهنه، ولصت در لصص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء**: فوقانيه نحو: رحمه در وقف. **هياك**: از اياك، وهياك نستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنى هن بنداء، أصله: هنو، واو متطرف بهمزه شد وهمزه بهاء گرديد، ورضى گفته: نزد بصريان بدل از واو ست، ونزد ابوزيد واخفش برائے سكته، ونزد بعضے اصلى، وهو ضعيف. **أنه**: اى أنا ضمير متكلم. **اصيلال**: أصله: أصيلان، تصغير أصلان جمع أصيل وقت ما بين عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. **الطجع**: أصله: اضطجع، وآں لغت ردى ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنى خياطت دوز، وايں قسم شاذ ست برائے تغير ضمير.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. **دولج**: در تولج موضع دخول وحشيان. **فقيمج**: در فقيمي منسوب بفقيم پدر قبيله، ابو عمرو گفته: يكے را از بنى حنظله پرسيدم: از كدام گروه هستى؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) **از مخفف**: متصل يا منفصل، بيك حرف يا بدو، يا بسه حرف. **حجتج**: أصله: حجتي اى حج من، شاعر گويد:

لَا هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدايا! اگر قبول كردى حج مرا.

امسجت: در أمسيت، وبعضے گويند: مر جيمش بدل از الف امسى ست. **قبل غين**: بدانكه اين حروف مجهوره مستعليه اند وسين مهموس متسفل، لهذا خروج ازاں باين حروف ثقيل دانسته بصاد بدل كردند؛ زيراكه صاد در همس وصفير با سين ودر استعلاء بحروف مذكوره موافق ست، واگر سين متاخر ازين حروف افتد بدل نكنند، چوں: قسيت؛ زيراكه فروآمدن چناں دشوار نيست كه بالارفتن. (رضي، شرح الأصول) **صقر**: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سين حرف مهموس ست ودال مجهور، وخروج بحرف منافى ثقيل ست خصوصا وقت سكون حرف اول، پس سين را بزاء بدل كردند؛ زيراكه در صفير ومخرج مناسب سين ست ودر جهر موافق دال، وهمچنين صاد از حروف مطبقه مهموسه رخوه ست ودال از منفتحه مجهوره شديده. (رضي، وركاز الأصول)

يزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف **تضعیف** مانند **أحست** ومست **بفتح وکسر میم**.
درفصدی وآں حرف اول ست دراحست درمست

وتاء یا طاء در **استطاع ويستَطِيْعُ**، وتائے اول در **يتَّسع ويتقي**، وازینجا **تق الله** و**استخذ** در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز **تغیرات** سماعی
بحذف لام — بحذف نون

حذف در يد ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جز آنست**.
حذف لام کلمہ اصلہ يدي اصلہ بدمو اصلہ سمو اصلہ اخو اصلہ ابو اصلہ حمو ازهنو ازفوه ازبنو ازاخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی ....
مبتدا

يزدل در يسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است**: ازینجا بیان حذف است. **مانند احست**. ای جائیکہ ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم**: فتح در صورتیکہ سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکہ کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف **تضعیف** ہرگاہ مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: احسست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ويسطيع** پس اگر تاء حذف کنند اسطاع يسطيع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع يستيع گویند. **يتسع ويتقي** أصلهما: يوتسع ويوتقي بود، واؤ را بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند يتسع ويتقي بفتح تا خوانند.

تق الله امر زیرا کہ در يتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ** کہ استفعل است ماخوذ از اتخذ يتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکہ سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویہ گفتہ: ایں حذف جائیکہ لام ظاہر شود قیاس است، نہ جائیکہ لام ظاہر نہ شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست**: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم يك در يكن، ولو تر در لو ترى. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست کہ زیادت ہمیشہ بدیں حروف شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمہ محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکہ برائے معنی، چوں: انصر وأدهست، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دوست در ماده ومعنی، وعدم نظیر که ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمه از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، وغلبهٔ زیادتش در محلش، وترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق. تضعیفی: زیرا که زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شمس وجسب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. وتضعیف. ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست: چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردي)

هویت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هــويت الســـمان فشيـــبنني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت را می پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (عصامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. که دلیل اصالت: ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے از آن یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون وپائے سهنسة مصدر که در سهه نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند. آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. دلیل اصالت ست: چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نه شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: مِعوَطّ بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا که مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجود ست نحو: عسود. در محلش: ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین بیائے آں؛ زیرا که میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. وترجیح یکے: حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مر جحے بایکے یافته شود ترجیحش دہند، والا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولہذا **بِلَغْنَ فِعَلَن** بود از بلغ، و**ترغموت تفعلوت** از
بر وزن بر وزن
ترنم، و**سنبتة فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** ہر سہ، و**میم مراجل** اصلیست از جهت **ممرجل** با غلبۂ
در کلام عرب بمعنی پارہ از روزگار ی برای قوت اشتقاق
زیادتش در اول. ودر کلمۂ که محتمل **دو اشتقاق** ست اگر ہر دو **جلی باشند** ہر دو وجه ست **أرطی** ہم
اشتقاق
فعلی بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نه** ترجیح یکے، چون: ملك، أصله: **ملأك**،
که واضح باشد
نزدیک ابو عبیده مفعل بود از **لاَكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضه نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچه فعلن یافته نشد، وفعلل بسیار ست چون: قمطر.

ترغموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**. نه فعللوت باوجود کثرت آن، چون: عضرفوط. **سنبتة** بفتح سین وسکون نون وفتح موحده وفوقانیه. **فعلتة**: نه فعللة باوصف کثرت آن، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چون اشتقاق دلیل قویست بر اقتضائے آن حکم کردند. **میم مراجل**. بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نه مفاعل.

ممرجل. می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعل باشد وآن در کلام عرب یافته نشده.

دو اشتقاق: یا زیاده ازاں بدیں طور که آن کلمه را دو فرع یا دو اصل یا یک فرع ویک اصل مختلف در ماده باشد.

جلی باشند: یعنی محقق که عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دو وجه الخ**: دراں کلمه بلا ترجیح یکے. **أرطی**. نام درختے که شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصالت ہمزه وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزه واصالت الف که بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست که ہمزه اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا که آرط بر وزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمه افتاد، واستعمال دوم می خواہد که ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا که اصل رط راصي بود، یاء بقاعده قاض افتاد آن لام کلمه واقع شده. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نه** : ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقاً بدلیل ملائك وملائكة، ہمزه را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: این اشتقاق بعید ست؛ چه اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکه رسول ست. وجواب داده اند که مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفته: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا که دراں نه قلب لازم می آید ونه بنائے نادر که در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فعْأل از ملك، ودر تقدیر فقد اشتقاق
بالفتح وفتح ہمزہ بحرکات ثلاثہ در میم متعلق مبتد وآں کسانیست
دلیل زیادت حرف خروجِ کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر
خبر خروج مبتدء
وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش
جانورے سیاہ
دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....
از زیادت کلمہ یا اخت آں

ألوكة وألوك بروزن ومعنی رسول مؤید آنست، دریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مألك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك** از مألك؛ زیرکہ ملك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیراکہ معأل بنائے نادر ست وہم بعد معنوی؛ زیراکہ مناسبت آں باوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، عصامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش**. کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت**: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال**: بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعل بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلّ باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر**: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فنعلل وفنعلاء گفتند، واگرچہ از اصلی گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید کہ در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اوں یافتہ نشد.

نیز زائد: زیراکہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چراکہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اوں باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن نفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لاجرم حکم باصالت آں کنند اگرچہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش**. بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعللول ومفعلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** با **سه حرف اصلی** وزیادہ ازاں، چوں: کرَّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریسٌ**، و**تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و**قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب تکریر**، وہمزہ ومیم **در اول** با سه **حرف اصلی** **فقط**. ومطرد ست زبر بمعنی تحریک میم در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآله اگرچه **با زیادہ از سه** بود، ویاء **با سه حرف** و**یا زیادہ** مگر در **اول رباعی** **غیر مضارع**، ....

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف: زیراکه تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویه گفته که یکے بدون تعین زائد ست: چه تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اوں متعین ست: زیراکه در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنیں در غیر آں. (شرح الأصول)

سه حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (رکار الأصول) **عصبصب**. بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل. بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل. بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیراکه مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند، لہذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در سصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چه وزنش فعل ست نه ففعل. واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشده، پس آنچه در 'شرح الأصول' است که ایں ثقل وقتے لازم آید که تکرار بدون فصل شود با اینکه ہمچو ثقل در سصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکار الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریاں بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر**: چنانکه کوفیاں گویند؛ زیراکه اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمه بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفته اند چوں: مأسل نام موضعے، بخلاف نئل که ہمزه اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقه نیست، نحو: أحصیل بر وزن أفعیل. **فقط**: کم ازاں نه زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد **با زیادہ از سه**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومحرج ومضروب ومنصر وجز آں. **با سه حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیه.

یا زیادہ: از سه، چوں: سحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی که آنجا زائد نشود، پس یستعور فعلول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: که آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوَ با سه حرف یا زیاده مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمه بعد الف، ومطرد
صلی چوں جعفر وجدول
ست در مضارع وبعضے ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل وبعضے ابواب مانند رغبوت. وسین در
زیادت نون چوں مضرب عطف بر نون عطف بر تاء
باب استفعال، اما لام کم آید، وهاء کمتر بل نیاید بقول بعضے نحو: زیدل وعبدل وأهراق. چوں
غالب متعدد بود همه زائده اند اگر ممکن ست نحو: إهجیری، وإلا حرفے که مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادة از وزن عرب
میم مدین، نه یاش، وطائے قطوطی نه الفش، لوجود مفعل وفعوعل، نه فعیل وفعولی، ...
تا بر وزن فعیل بود ثانی

یا زیاده: نحو: سروع بکسر وحائے مهمله ناقۀ طویله، وکنهور بر وزن سفرجل سحاب متراکم

مگر اول: یعنی الف وواوَ در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بر وزن فعنلل است، والف در اول نیاید.

ونون إلخ: یعنی زیادت نون آنگاه غالب ست که در رتبۀ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمه بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کنهبل. **بعضے ابواب**: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجز آں. **رغبوت** مصدر، وهمچنین تحول.

وسین در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع که اصلش نزد سیبویه أطاع یطیع ست شاذ بود، وزمخشری سین کسکسه را که در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکرمتکس زائد شمرده، وابن حاجب قول او رد کرده؛ زیرا که دریں هنگام شین کشکشه هم که برائے فائدۀ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکه شین از حرف زیادت نیست.

اما لام: کم آید در اول ووسط زیاده نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافته نه شد، بعضے نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیاید: زیاده گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے**: یعنی مبرد؛ وبهذا آنرا از حروف زیادت نشمرده. **اهراق**: أصله: أرق، همزه را بهاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که هاء فاء کلمه است آنرا ساکن کرده همزۀ وصل آوردند، وهراق هم آید، ومبرد را میرسد که گوید: الف دراں زیاده است چه هرق هم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یا زیاده یافته شود که زیادت آں دراں موضع غالب ست.

اهجیری بکسر همزه وجیم بمعنی داب وشان، پس همزه ویاء والف دراں زیاده است بجهت غلبۀ زیادت اینها بقائے کلمه بر سه حرف اصلی ووزنش افعیلی ست. **وإلا**: ای اگر زیادتی همه ممکن نبود، زیرا که بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: که زائد ست ووزنش مفعل. **قطوطی**: نام موضعیکه طائش زائد ست ووزنش فعوعل

نه الفش: تا بر وزن فعولی باشد. **مفعل** نظیر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش زائد قرار داده شود زیادہ بود از دیگر، چوں: واوٗ کوالل نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل وفعالل **ہر دو نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **با شبہ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفک ادغام**، وبعضے **بشبہ**، پس یأجج **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفک** تام مقام ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل** بمعنی کوتاہ بروزن فوعل ملحق بسفرجل

ہر دو نایابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہذا واوٗ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان با شبہ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیث بفتح میم ویا، اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیث بود وآں یافتہ نشد. پس شبہ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسث بود وآں ثابت است، پس شبہ اشتقاق باقی ماند، بالجملہ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

با شبہ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در **کلمہ** ہم ادغام باشد وہم شبہ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (ركار الأصول وغیرہ) **بفک ادغام**: ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمرا زائد گویند اگرچہ شبہ اشتقاق از **دست رود**؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل** اگر بفک ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم را اصلی گویند؛ چہ شبہ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام را بر شذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفک**: پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مهدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفک** نبود **ترجیح بشبه** بود، **ونزد بعضے** بوزن اغلب،
نام رسے
پس **موظب** **مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نه مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**
فعال که ایں وزن **در بابش** **اغلب ست**، واگر **شبه** بهر دو تقدیر ست **ترجیح دهند** بوزن اغلب،
زیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نه فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم که اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از فوعل بفتح نام شجے
بود، نه **فوعل** **که اگرچه** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گهواره وزمین وجزآں] یعنی مهد را در هر دو صورت مادهٔ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ که از مهد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از هد گویند، ومیم را زائد قرار داده بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک**: ای گر هر یک شبهٔ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبه: زیرا که مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے**: حاصل آنکه گر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبهٔ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبهٔ اشتقاق از دست میرود، درین صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمهور بشبهٔ اشتقاق؛ زیرا که رد کلمه بطرف ترکیب موضوع مستعمل گرچه وزن مغلوب باشد زان بهتر ست که بترکیب مهمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب**: نام موضعے که دران فک ادغام نیست وشبهٔ اشتقاق موجود. **مفعل**: بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب**: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود

لوجود رم: بمعنی صحیح یا کس ورمس موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے**: ای نزد مرجحان بوزن اغلب

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست**: چوں: تفاح سیب، وکرث گندناوجزآں. **شبه**: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں.

ترجیح دهند: اگرچه وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را که وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دهند. (منه)

حوماں: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنه، هندی: چچڑی نیست؛ زیرا که آں وزن مغلوب ست، بلکه بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، واینجا وزن اقیس معارض نیست

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **که اگرچه**: کاف برائے علت وبیان هر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق که اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست به نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا که مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں موعد وموجل وموضع، کذا في 'شرح الأصول' (منه)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب، لهذا بر غالب حکم کرده شد کسے که ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان أفعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر
باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازاں جواب کیف تبني من كذا مثل كذا؟ **آساں شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا**
از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، . . . . .
ای در مصنوع از ابدال وغیرہ فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبہ اشتقاق بہر دو تقدیر بود **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان.** بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رحا یرحو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت ہمزہ وزیدت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہماں را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے، بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ، زیراکہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إمعة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: أسطوانة کہ بر وزن أفعوانة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسط معدوم، وفيه شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

كيف تبني إلخ [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں، بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ. بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیراکہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف.** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا. أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعيوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در اصطلاح در مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: **محوي** نزد جمهور مضّربيّ شود، ونزد ابو علی وبعضے **مُضَرِيٌّ**، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ **دِعُوٌ** **ودَعوٌ**، ونزد بعضے **اِدْعٍ** ودَعٍ، وبنائے **عَنْسَلٌ** **وقنفخر** از عَمِلَ، وقال: عنْمل **وقَنُوْلٌ** **وعِنْمَلٌّ** فتح س از عمل مثل عسس وقِنْوَلٌّ آید بلا ادغام **نون**؛ تا التباس **بفَعَّلٌ** بفتح فاء وتشدید عین و **فِعَّلٌ** نیاید.

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبنی هم افگنند اگرچه قاعدهٔ حذف دراں نبود، خلاف لجمهور. **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنی وقتیست که در مبنی قاعدهٔ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوي بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت. **مضربي** بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس هیچ حذف نکنند؛ چه قاعدهٔ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده، بروزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگرچه در مبنی قاعدهٔ حذف یافته نشده. **دعو ودعو** اول، مثل: سم ست:، وثانی، مثل: عد؛ چه اصل سم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزهٔ وصل آوردند، واصل عد عدو بود واؤ را انداختند، واین هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع بروزن سم وعد، وحذف آنچه خلاف قیاس در ان هر دو حذف شده. **عنسل** بفتح عین وسین، ناقهٔ سریع السیر.

قنفخر بکسر قاف وفتح فاء جسیم. **قنول:** مثل عنسل از قال. **عنملّ** بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ بتشدید لام، مثل قنفخر از قال. **ادغام نون:** در میم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدهٔ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست به ولین، وفعل اگرچه مختص بافعلست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، ومیدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند (رضي) **فعّل** [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بدیں وزن لازم می آید چوں: علکّد وسعدّ، پس هرگاه عمّل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، رکاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل، ویا لبس به فَعَلَّلَ. وبنائے أبکُم از وأيَ وأوی أَوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإِجْرِدٍ وَأْيَ وإِیو وإِيٍّ واطلخمّ إِیْئَیاً وإِیْوَیاً.**

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مهمله وفتح فا گنده‌لب. **ممتنع ست**: پس کسر وجعل گفته نه شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون ورا ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، چو شفلّح، ای اگر ادغام کنند التباس بدین وزن لازم آید، ومعلوم نشود که اصل کلمه است یا فعلل مدغم. **أبکم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مهموز عین بمعنی قصد.

أوی: لفیف مقرون مهموز فا أي رجع. **أوءٍ** از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، أصله: أوؤي، ضمهٔ همزهٔ دوم بمناسبت یاء بکسره بدل شد أوئي گردید، اعلال قاضٍ کردند أوءٍ بکسرهٔ یاء تنوین شد. **أووٍ** بکسرهٔ یا تنوین، مثل: أبکم از أُوْئي، أصله: أُوْءُيٌ ضمهٔ واو بکسره بدل شد وهمزهٔ دوم براجتماع همزتین بواو، وتعلیل قاضٍ کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچه واو مبدل از همزه مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں هر دو، وإجرد بالکسر وسکون را تره ایست. **وأي**. [قائل آن اخفش است.] از وأي، أصله: وَأْيٌ، واو جهت سکون وکسرهٔ ماقبل یاء شد واعلال قاضٍ گردید. **إیو**: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدهٔ قاضٍ افتاد، وهمزهٔ ساکن جهت کسرهٔ ماقبل بیاء بدل شد إیو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نه کنند اگرچه یاء وواو جمع آمده واول ساکن ست؛ زیرا که واو مبدل از همزه است، چنانکه در إیواء مصدر، وبعضے گویند: هرگاه ابدال همزه بیاء واجب شد قلب واو که بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکه در آخرش سه یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، برین تقدیر إيّ بهر سه حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس إيٍ بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد از وأي وأوی.

إیئیا: ای از وأي برین صورت آید بکسر همزه وسکون یاء وفتح همزه وتشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوئيي بسه یاء بود بر وزن اطلخم، واو بجهت کسرهٔ ماقبل یاء گردید إيئيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحهٔ ماقبل الف شد إیئیا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **إیویا** مثل: اطلخم از أوي بکسر همزه وسکون یاء وفتح واو ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءويي بسه یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحهٔ ماقبل الف گردید وهمزه از کسرهٔ ماقبل یاء گشت إیویا حاصل آمده ویاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا که همزهٔ اول برائے وصل ست، پس هرگاه بوصل یا مفتوح واقع شود همزهٔ دوم باز آید؛ زیرا که علت ابدالش بیاء باقی نخواهد ماند، مثل قال ائووا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إبْيَيَّع اِقْوَوّى شود، وقيل: اِقْوَياً، وعصفور از قوة قويٌّ. وبنائے
قذعمل از قضى قُضَيٌّ بحذف یائے ثالث منسیاً وقذعميلة قُضَيِّيَةٌ وقُضَوِيَّةٌ مانند مُحَيِّيٌّ
ومُحَوِيٌّ وحجمرش قَضْيًا، وقيل: قُضْيَيٌّ وحلبْلاَب قضيضَاء. وبنائے دحرجت از قرأ
قائلش ابن حاجب
قَرَأيْتُ وسبطر قِرَايٌ. واطمأننت اِقرأياتُ، ومضارعش يقرِئيُ. چوں بنا کنند از رَوأيٌ مثل
ماضی متکلم از اقشعر
کوکب، پس جمع بواؤونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند أوَيٌّ شود..............
بعد تخفیف ...

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. قوی: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. قدعمل: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. قصي: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء، اصل آن قصيي بسه یاء، بروزن قدعمل. منسیا: چنانکه قاعدهٔ اجتماع سه یاء ست، یا ادغام یائے اول در دوم. قضيية وقضوية: [ای بنائے آن از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضييية بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضيية گویند، خواه اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل که قاعدهٔ در باب نسبت گذشت. حجمرش: ای بنائے مثل حجمرش بفتح جیم ومیم وکسر را از قضي. قضیا: بالفتح وتنوین، اصله: قضيي بسه یاء، اول مفتوح، دوم مکسور، یائے اخیر نسیاً حذف شد چنانکه قاعدهٔ اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتحهٔ ما قبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. قضيي: تعلیل خاص در قضيي عدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. حلبلاب: بکسر حائے مهمله ولام اول وسکون بائے موحده گیاهی ست.

قضيضاء: اصله قضيضي بتکرار عین ولام، یاء بقاعده رداء همزه شد. قرأيت: اصله: قرأأت، همزهٔ دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. سبطر: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنائش از قرء.

قرأي: اصله: قرأأ، همزهٔ دوم که در لام ست یاء شد، وچون یاء بعد کسرست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات: اصله: اقرءءت همزهٔ دوم لام بود یاء شد وبنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)
یقرئي: بروزن یقرعيع، اصله: یقرءء، حرکت همزهٔ میانه بدول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند، چه در همزه ادغام نشود. چون بنا کنند: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. اوي: بفتحتین وتشدید یاء، چه مثل کوکب از ووي است، یائے متحرک از فتحهٔ ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

واز أولق مثل: اخشوشن الناس إيلَولق الْألاُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش **یاسین** ست، واگر اسم شئ دیگر ست **یاء سین بود ویس**، ودر **مصحف مجید** بر ہر دو تقدیر **اخیر ست**. بدانکہ **اصل** در **خط** ہر **کلمہ کتابت** آنست **بحروفش بصورتیکہ** مر او راست در **وقت ابتدا** بآں (ای نوشتن بصورت مسمّی) ووقف بر اں؛ ولہذا **ره زیداً ومجيء مه جئت بہاء نویسند**، **وماننـد بزید** ولزید و كزيد ومنك وضربكم (وقت تکلم) **متصل** نگارند.

= ... گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أوصل، ہر گاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أولون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أولي شد، وبقاعدۂ مسمي أولي حاصل آمد. (جار بردي، ركن الأصول)

ایلولق مثل اخشوشن، صيغہ أولوق، اگر وزن أولق فوعل بود أووق ست، اگر اصلش افعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یا شد. **خط:** وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشاں بر تلفظ است، وانجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركن الأصول) **ياسين** ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّیٰ. **يا سين.** ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے **يس** ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء:** لہذا زيدًا ومررت بہ بدون واؤ ویا نویسند؛ زیرا کہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہذا مثل: من ست؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ (شرح الأصول، رضي)

ره زيدا امر ست از رأى يرى کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مه جئت ما استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتادہ وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیرا کہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ از آنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عمّ، ممّ وعلامَ، لِمَ (مَه) **مانند بزید:** حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک=

وکتابت اضربُنْ بواوْ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوْ ونون، وهل تضربن بیاء ونون
بصورت اضربوا بصورت اضربي بشکل تضربون مثل تضربين
باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط ہمزہ اول کلمہ بالف ست مگر در لئلا
ولئن ویومئذ وحینئذ وھؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر
ای کتابت همزه متوسط همزه ی حرکت خود
مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بريد وعلامي. وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بر یک حرف ماندہ باشد اگرچہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد چو: ھ، وہ کلمۂ دو حرفی لا حرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل با نون تاکید یا علامت تثنیہ وجمع ونسبت باشد، ووجہ در ینہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن جمع مذکر امر با نون خفیفہ. اضربن امر واحد مخاطب با نون خفیفہ. هل تضربن جمع مضارع بنون خفیفہ
هل تضربن واحد مخاطبہ مضارع بنون خفیفہ. باید نوشتند: زیراکہ نون تاکید خفیفہ راکہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، وآں راکہ بجہت نون محذوف شدہ بود باز آرند. تا مؤکد. پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد ناندۂ قواعد خط راہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیراکہ آنرا در خط صورت معین نیست اگرچہ خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابرست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیراکہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: احمد وباحمد و بمرد و عمه وهل وخذ وخوه و... (رکاز الأصول)

مگر در لئلا الخ ای جائیکہ لام ابتدا بر إن شرطیہ آید، وجائیکہ لفظ یوم وحین بکلمۂ إذ مضاف شود، وجائیکہ ہائے تنبیہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت. تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چہ تخفیف ہمزہ نیز بریں گونہ است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواوْ وبعد کسرہ بیاء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیراکہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اوں باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر کہ ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط راکہ تخفیفش بحذف واو عام ست از خط مے افگنند نحو: مسئلہ وحصبہ، وبعضے صرف مفتوحہ راچوں: سئل، بخلاف مضمومہ ومکسورہ. بعد سکون: چوں: یسأل ویؤم ویئس

وبیشتر مفتوحه رابعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواوُودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وهمزهٔ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیگّند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید وماند آں حکم متوسط یابد، چوں: در رفع وجر جزؤك ورداؤك، نه در مانند مقروة وبرية، وهمزه که بعد آں مده بر صورت ای خط همزه خطش بود بیفتد، ....

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سس بروزن فاعل، وبعضے همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل. ای جائیکه بعد ضمه باشد. **در فئة** ای جائیکه بعد کسره بود. **در غیر آں**: برابرست که مفتوحه بعد فتحه بود چوں: سأل، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لؤم، یا مکسوره بعد آں مثل: سئم، یا مکسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه ورؤس. **بر طبق**: چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه مے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یردؤ. **بیگّنند**: ازیجاست که اسم ممدود ومنون منصوب رابدو الف نویسند نه بسه نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وهمزه ازمیان افتد، وحذف این همزه از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو. حسء، همزه درهر سه حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوُنوشته شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، ومیان ایں فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بردي)

ماند آں: که بیش وقف بر هاں متصل شود نه بر همزه چوں علامت تثنیه وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشته شود، زیراکه حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك** برفع همزه رأیت جزئك نصب وجزئك بجر. **رداؤك**: بضم همزه بواوُوبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **ماند مقروة**: ای جائیکه همزه بعد واوُویائے زائد بود، و تحقیقش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچه در حکم او ست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکار الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزين** وعلمت **خطا** همزه را ننویسند، **بل یک** واؤ ویا **والف**، بخلاف نحو: **ردائي** وجبائي **که مده** بر صورت همزه **نیست**، ودر قرآ او یقرأان همزه را **بیفگنند**؛ تا التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد **یاء بود**، **نه بعد یاء** نحو: صدیا، وبعد یاء هم در مانند یحییٰ وریّیٰ **علما**، والف ثالث اگر از یاء ست **بیاء نویسند**، **واگرنه** بالف، ودر کلا **بهر دو نگارند**، واز حروف **جزبلی** والی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون اصله: مستهزوون بدو واؤ که اول همزه مسند است **مستهزين** اصله: مستهزيين بدو یاء اولش همزه مسند

خطا اصله: خطأ بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزين که آن یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، مستهزيين نویسند: زیراکه مستقل دو یاء، مثل دو واؤ ودر الف نیست. (شرح الاصول) **والف** در خطا که الف تنوین ست وهمزه وافتاد **ردئي** ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در هر دو همزه نویسند

که مده: زیراکه صورت همزه درینجا درازست وصورت یائے مده ممدود، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است چه همان اصلست در کلماتیکه بریک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودرین هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزئين مثنی بدو یا نویسند زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغيره آن)

بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت حضا ست **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واؤ باشد چون اعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء چون اعطی ومستسقی ومرمی ومستثنی، یا نه از واؤ بود نه از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چون: ارضاه ومستاه واعطاه واعماه بالف نویسند، واحییها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الاصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود: برائے کراهت اجتماع مثلین **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکنند زیراکه غیر علم مقدم ست، پس هرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الاصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چون: رمی، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود **واگرنه**: ای بدل ز یاء نبود بالف نوشته شود: چه اصل در کتابت آنکه بر صورت خود نویسند چون: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء، زیراکه الفش یا از واؤ ست بدلیل بدل آن بتا، در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آن. **جزبلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، والی وعلی بنا بر آنکه الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی برای محمولست (شرح الاصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما واذا، وهمچنین حرف هجاء مثل: ولی بیاء نوشته شود برائے اماله

ودو حرف مکرر راکه از یک کلمه اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد اوغام یکے نویسند
یعنی اول تا ست
چون: فرَّ وبتُّ، نه وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف
اصله فرر مثل ضرب مذکر واحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما
قیاس ست، والف الله ورحمن ننویسند، چنانکه همزۂ اسم در بسم الله الرحمٰن الرحیم، وهمزۂ
ابن که نعت ودر میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیراکه آنچه در لفظ ثقیل بود در خط هم ثقیل دانستند. **بت**: بر وزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول هم تا ست. پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تا. نویسند: زیراکه مدغم ومدغم فیه در حقیقت دو کلمه است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چون: یدرککه، زیراکه ضمیر مفعول چون فاعل مثل جزو نیست.

نه وعدت واللحم: این جمله دو مثال ست، پس در وعدت اگرچه حرف دوم ضمیر ست ودال بتا بدل شده مدغم میگردد، لیکن تا ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچه هر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمه نیست؛ چه لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس هر دو یک حرف مینویسند، وهم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر که همزه استفهام بر آں آمده باشد مشابه میگردد. **اما**: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با "أن" مصدریه یا شرطیه و"ما" زائده وإلا بفتح وکسر دراں لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیره دو لام ست، لیکن چون بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیه بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین را بران حمل کردند، وهمچنین اللاء بلام نویسند تا با "إلا" مشتبه نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیره نوشتن نون بود، لیکن نه نگاشتن بوجهیکه در آخر باب مے آید.

الف الله در تسمیه واقع شود یا نه. **ننویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله**: برائے کثرت استعمال؛ چه در اوائل امور گفته ونوشته میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بسم الله مجريها﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیراکه کشتی نشینان هم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیاده است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقرأ باسم ربّك﴾ (العلق: ١) باآنکه استعمال اسم بارب به نسبت الله کمتر ست.

که نعت: واگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو همزه نوشته شود، وهمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن حالك، وتنوین موصوف در لفظ هم ثابت ماند، وهرگاه این باب مضاف شود جوهری گفته: که ابو علی همزه ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که **بعد** لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر **مثل دُهن** همزه اش **فقط چون**: لِلّبن ولِلدهن. **وبیفگنند** همزهٔ **وصل** را بعد **الف استفهام**، مگر همزهٔ ال که اثباتش **رواست** نحو: الرجل. **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن ولكِنّ، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واؤ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**، **ومی افزایند الف بعد واؤ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول** بدونه پیوسته؛ ....

لبن: شیر یعنی لفظیکه اولش لام است. تمامش بیفتد: برائے کراہت اجتماع سه لام.

دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگردد چون: لا لدهن. وبیفگنند: برائے کراہت مثلین وو است وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) الف استفهام: نحو: است در است و اصطفی در اصطفی

همزهٔ ال: ای همزه مفتوح از ال باشد یا بمد نه. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.

هؤلاء: الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال ہائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)

نه در هاتا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہا را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ بهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا في شرح الأصول و المتشابه ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگرچه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف ذا دمیکه با لام وکاف، و هؤلاء هرگاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیه بر هر دو نیامد.

لكنّ: مشدد مشبه بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واؤ واز ابراهیم تا معاویة بے الف نویسند برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واؤ هم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه هر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چون: کفرین ونصرین وسطین. (شرح الأصول، ج، ص)

در فعل ست: احتراز ست از واؤ جمع در اسم نحو: مسلمو مدینه، وبعضے در اسم هم نویسند

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل ضربوه وضربوك.] وهمچنین نون جمع چون: نصرون؛ چه واؤ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واؤ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا
ای برائے موافقت واحد
شود از منه، وواؤ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر أولاء برائے موافقت
واؤ افزایند
أولئك، ودران از جهت مخالفت إليك، ودر أولو بواسطۂ متابعت أولی، ودران از جهت مفارقت
واؤ افزایند
إلى، وحرف وشبہ آنرا جزمتی با کلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند، ....
برائے عدم استقلال آں

تا بواؤ الخ: بخلاف واؤ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: يدعو، یا جدا مثل: يغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود واؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واؤ جمع بواؤ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضے جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جا نوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واؤ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع را چوں: مئات ومئون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** ے افزایند نہ الف ویاء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر ہر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** واولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واؤ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما و كلما، **چنانچه** أن ناصبه وإن **شرطيه** با "لا"، ويوم و حين با "اذ" **بر تقدير بنا**.

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا متصل نويسند؛ زيراكه مابعدش منفرد ست، وبرائے آنكه ناصب وجازم جزو فعل است، وهمچنين "إن" شرطيه برائے كثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) واين احتراز ست از "أن" و"إن" مخفف از مشدده، وهنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطى.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمهٔ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
المسند للإمام الأعظم
الهدية السعيدية
القطبي
تيسير مصطلح الحديث
شرح التهذيب
تعريب علم الصيغة
البلاغة الواضحة
ديوان المتنبي
النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

تفسير البيضاوي
الحسامي
شرح العقائد
أصول الشاشي
نفحة العرب
مختصر القدوري
نور الإيضاح
ديوان الحماسة
المقامات الحريرية
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
متن العقيدة الطحاوية
المرقاة
زاد الطالبين
عوامل النحو
هداية النحو
إيساغوجي
شرح مائة عامل
المعلقات السبع
شرح نخبة الفكر

السراجي
الفوز الكبير
تلخيص المفتاح
دروس البلاغة
الكافية
تعليم المتعلم
مبادئ الأصول
مبادئ الفلسفة
هداية الحكمت

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى
شرح الجامي

الجامع للترمذي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ

آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان أصول فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصول اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن
(اول، دوم، سوم)

فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)